

minden bizonnyal jóval alacsonyabb – számára vonatkozóan még értelmes becslés sem áll rendelkezésünkre.

1857-ben a közhivatalok tisztviselőinek és a közalkalmazottként működő pedagógusoknak a számát 52 798-ban, az írókét, művészekét és magánoktatókét 12 571-ben, összesen tehát 65 369-ben állapították meg. Az azonos kategóriákba soroltak összlétszáma 1869 végén 74 779 főre rúgott. A növekedés megközelítően arányos volt az össznépességével. Az utóbbi népszámlálás rovatai a részleteket is jobban megvilágítják. Ezek szerint a közhivatalnokok száma 35 540, a pedagógusoké 27 221, a hivatásos íróké és szerkesztőké 715, a „művészeké” pedig 11 303 volt. Az utóbbi adat valószínűvé teszi, hogy az előadó- és képzőművészekon kívül a kőfaragóktól a mutatványosokon át a kocsmai zenészekig sokan kerültek ebbe a kategóriába – fejlettebb minősítési szempontok szerint – illetéktelenül. A tudatformálásban oly nevezetes szerepet játszó vezető pedagógusréteghez – 1864-ből származó adatok szerint – a pesti tudományegyetem 70, a budai „műegyetem” 28, a felsőfokú gazdasági tanintézetek összesen 49, a jogakadémiák 80 oktatója és – megközelítő pontossággal – a gimnáziumok, reáltanodák mintegy 1627 tanára tartozott. 1857-ben 19 606 papot, lelkészt, szerzetest írtak össze. Létszámuk alig másfél százalékos növekedése 1869-ig lassúbb volt ugyan valamennyi értelmiségi kategóriáénál, de arányuk – a hivatalnokokét és a pedagógusokét kivéve – így is minden más értelmiségi réteget jelentősen felülmúlta. (Az egyházak tudatformáló hatását megsokszorozta, hogy a tanítók és a tanárok több mint 95%-a felekezeti iskolában működött, egyházi felsőbb-sége elégedetlensége esetén az újraalkalmaztatás csekély reményével.)

Noha a magyar értelmiség soraiban hagyományosan igen magas volt a jogi végzettségűek aránya és, Fényes Elek 1847-ben – az erdélyieket számításba sem véve – 4123 ügyvédről „tudott”, 1857-ben az ügyvédek, közjegyzők, sőt a „nyilvános és felhatalmazott ágensek” (ügyintézők, kijárók) és a kereskedelmi magánügynökségeken dolgozó tisztviselők együttes számát csak 3345-ben állapították meg. A kapitalista fejlődés és nem utolsósorban a birtokrendezési perek lavinája igen gyors ütemben szélesítette a nyilvános joggyakorlatot folytatók rétegét, számuk 1869-re 4884-re szökött. Ennél nagyobb mértékben csak az egészségüggyel hivatásszerűen foglalkozók száma növekedett. 1857-ben összlétszámuk 7267 volt, 1869-ben 14 283, azaz majdnem megkétszereződött. Az utóbbi népszámlálás

rovatai azonban azt is megvilágítják, hogy az egészségügyiek közel kétharmada az ápolószemélyzethez tartozott, illetve szülésznőként működött, s a több mint 15 millió lelket számláló országban mindössze 2807 volt az orvosok, 1051 a sebészek és 1437 a gyógyszerészek száma. (Ennek ellenére az önkényuralom kegyeltjei által irányított pesti tudományegyetemnek az 1859–60-as tanévről szerkesztett beszámoló jelentése az orvoskaron képzettek számát „elegendőnek” nyilvánította „a koronaország szükségleteinek a kielégítésére”.⁶)

Az értelmiség utánpótlását mindenekelőtt önmaga szolgáltatta. Az 1848–49-ben nagy vérvesztést szenvedett honorácior réteg fiaiból került ki az értelmiségi foglalkozásúak derékhada. Fiatal birtoktalan nemesek a hagyományos közhivatali, jogi, gazdatiszti pályák mellett mind nagyobb számban tűntek fel a pedagógusok és a mérnökök soraiban is. (Nemcsak az emigráció sajátos létviszonyai, hanem a hazai körülményekkel való számvetés is magyarázza, hogy Kossuth mindkét fiát mérnöknek nevelte.) A polgárfiúk – leginkább az apai műhelyből, boltból kiszoruló másodszülöttek, vagy a tőkeszegénység által szűkre szabott kispolgári létforma korlátain más eszköz híján tanulmányi eredményeikkel túllépők – minden értelmiségi pályán növekvő számban jelentek meg. A hajdani kiváltságos polgárság leszármazottai mellett, sőt már az övékét is meghaladó mértékben a zsidó polgárság fiainak aránya növekedett meg közöttük. A *Pesti Napló* már 1855-ben példamutatónak minősítette tanulási kedvüket, kiemelve, hogy Pesten a zsidó diákok száma „népesség arányában minden tanodában majdnem a legnagyobb”.⁷ Gyors ütemben növekedett arányuk az egyetemi hallgatók között is szinte minden szakon, de legkivált az orvoskaron, ahol az 1850-es évek végétől kezdve rendszeresen meghaladta az egyharmadot. A gyógyszerészképzésből azonban – a jogegyenlőség sérelmére – a korszak egészén át kirekesztették őket. A diploma a fiatal zsidó származású értelmiségiek számára nemcsak a hivatásbeli, hanem a társadalmi érvényesülés fontos feltételét is jelentette. (Korányi Frigyes például, aki már 1848-ban honvédorvosként mű-

⁶ Közli: SASHEGYI OSZKÁR, *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből. 1849–1867.* Bp. 1974. 279.

⁷ Idézi: BUZINKAY GÉZA, *A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon.* (Bölcsészdoktori értekezés az Egyetemi Könyvtár kéziratárában) Bp. 1973. 108.

ködött, 1860-ban elnyerte egy birtokos nemesi származású Bónis lány kezét, korszakunkban orvosi, illetve ügyvédi diplomát szerzett testvéröccsei közül az utóbbi pedig 1866-ban vette nőül annak a testvérhúgát.)

Az önkényuralom idején a „magyar tartományokba” vezényelt birodalombeli hivatalnokoknak csak kis hányada gyökeresedett meg itt. Náluk jóval nagyobb számban léptek az asszimiláció útjára azok a külföldi műszaki értelmiségiek, akik magyarországi üzemekhez szerződtek (kiemelkedett közülük az 1860-as években a Ganz-gyár irányítójává előlépett Mechwart András), illetve lajtántúli vállalatok itteni gyáraiba kerültek, még inkább azok a vasúti tisztviselők, akiket tartósan magyarországi állomáshelyre rendeltek. A nemzetiségek korábban túlnyomórészt egyházi értelmiségéhez most mindenekelőtt egy szélesedő hivatalnokréteg társult. Ez elsősorban értelmiséget kitermelő polgárságuknak a gazdasági-társadalmi fejlődés hatására bekövetkezett lassú izmosodásával függött össze, de némiképpen a magyarság vezető szerepének a felszámolására irányuló bécsi törekvésekkel is. A polgári fejlődésnek a nemzeti öntudat erősödésére gyakorolt hatása is megmutatkozott abban, hogy – főként a horvátok, szerbek és szlovákok körében – minden addiginál gyorsabb ütemben nőtt a képzett pedagógusok és jogászok aránya, az írók és a lapszerkesztők száma.

A néptömegek világából továbbra is nagyon keskeny és rendkívül nehezen járható út vezetett az értelmiségi szintig. Leginkább még az utánpótlásukról ily módon is gondoskodni igyekvő egyházak karoltak fel ösztöndíjban részesítve, vagy papneveldébe juttatva egy-egy tanulékonynak ítélt parasztfiút. Különben csak rendkívüli adottságok, az akaraterő és a pártfogót biztosító szerencse kivételes összjátéka tette lehetővé – az egykorú fogalmazás szerint – „a társadalom mélyén” jelentkező tehetség tényleges kiemelkedését. (Még ahhoz is ez kellett, hogy a polgári értelmiségi származású, de árvagyerekként deklasszáldott olyan kivételes talentum, mint Munkácsy Mihály, aki gyermek-, majd kamaszfővel 6 esztendőn át asztalosinasként, közel 2 évig pedig legényként dolgozott, ne örök időkre maradjon primitív feladatok és durva mesterek kiszolgáltatottja.)

5. A KIALAKULÓ MUNKÁSOSZTÁLY

Az ipari kapitalizmus fejlődésének főbb jellegzetességei jól tükröződtek a munkásosztály kialakulásának a folyamatában. Az ipari munkás-ság derékhadát – minden fejlődés ellenére, az egész korszakon át – a kézműves műhelyek gárdája alkotta, amely többnyire még mindig az utánpótlásnak a céhes iparban szokott módján (cselédmunkával terhes inaszkodás, vándorévekkel tetézett hosszú legénysor) egészült ki, mindenekelőtt a régi, városi munkáscsaládok köréből. A kézműveslegény álma a mesterré válás volt, a műhelynyitáshoz szükséges pénz összekuporgatásának reménye éltette. Többségük számára ez illúziónak bizonyult ugyan, különösen azokban az iparágakban, amelyekben a meglevő műhelyek számát is szüntelenül apasztotta a lajtántúli meg a hazai nagyüzemek versenye. Iparfejlődésünk tárgyalt ellentmondásai folytán azonban számos kisipari szakma fejlődése kapott új lendületet a feudalizmus felszámolása nyomán. Ez fokozta az érdekelt kézműveslegények kötődését a megszokott keretekhez, illetve – különösen 1860, az „iparszabadság” megvalósulása után – ténylegesen gyarapította a műhelynyitással kísérletezők számát. Az önállósodás mélyen beléjük ivódott vágya mellett szaktudásuk kézműipari alapozottsága magyarázza, hogy a manufaktúrával ellentétben a gyáripar már csak igen korlátozott mértékben fedezhette munkaerő-szükségletét a céhlegények soraiból. A legények gyáripari munkásokká legkönnyebben természetesen azoknak a tőkéseknek az üze-meiben váltak, akik tegnapi kézműves műhelyüket fejlesztették tovább. Míg esetükben az átformálódás – mondhatni – természetes úton ment végbe, akadtak céhlegények, akiket a nagyüzemek kötetlenebb világa és nem utolsósorban kedvezőbb munka- és kereseti viszonyai csábítottak az átállás nehézségeinek a vállalására. Ha nem is minden céh törölte el a mesterlegényeknek a forradalom idején biztosított engedményeket azzal a nyíltsággal, mint a nyíregyházi tímároké, akik 1850 elején határozatként iktatták a céhgyűlés jegyzőkönyvébe, hogy „a magyar minisztérium sok kedvezményeket tett ifjainknak, de az elmúlt, ehhez ragaszkodni nem

lehet”,⁸ érthető, ha az 1851. évi „iparrendtartás” által az addiginál hosszabb „legényidő” letöltésére kötelezett, s szervezkedésükben a hatóságok által is korlátozott kézműveslegények közül nem egy a céhek fojtogatóan zárt világánál vonzóbbnak ítélte a formálódó gyárakét. Ehhez járult az, hogy a gyári munkások átlagkeresete többnyire jóval magasabb volt annál, amennyit a kismesterek legényeiknek fizettek. Mindez érthetővé teszi, hogy szüntelenül folyt a munkaerő áramlása a kézműipar területéről a gyáripárba, de a gátló tényezők folytán korántsem volt ez olyan mértékű és – az átváltó munkások felkészültségét tekintve – olyan összetételű, amilyent annak még korlátozott fejlődése is megkívánt.

A gépesített nagyüzemek többsége külföldön toborozta vezető szakmunkásgárdájának jelentős részét. Szokás volt, hogy a külföldi gépeket ottani munkások szerelték fel, akik általában csak addig maradtak, amíg a hazaiakat betanították. Voltak azonban olyanok, akik ittragadtak hosszabb időre is, egyesek örökre. Akadt közülük, aki távoli országból érkezett, túlnyomó többségük azonban a birodalom nyugati feléből. Sokkal jelentősebb volt ennél, hogy az osztrák tőkések magyarországi vállalataik élére nagyrészt a lajtántúli üzeimeikben képzett tisztviselőket és szakmunkásokat állítottak, s példájukat számos hazai alapítású nagyüzem is követte. Egyes számítások szerint a pest-budai fémiparban a külföldi születésű mesterek és munkások aránya 1857 és 1869 között 18%-ról 22,6%-ra, a gépiparban pedig 24,8%-ról 40,6%-ra nőtt. Noha számottevő részük a kisiparban dolgozott, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy arányuk a nagyüzemekben volt a legmagasabb. Nemcsak az ipari központokban került sor külföldi munkások letelepítésére, hanem szinte mindenütt, ahol gyors volt az átmenet a kézi munkáról a gépi termelésre. Még olyan jellegzetes középüzemben, mint a belpátfalvi kőedénygyár is „külföldi” volt a szakmunkások túlnyomó többsége, a segédmunkások azonban hazaiak voltak. A külföldi tőke kezére került bányák műszaki vezetői és előmunkásai szinte kivétel nélkül, de a vájárok jelentős hányada is lajtántúli volt. Ugyanakkor a korábban is művelt bányavidékeken hazai, főként német és szlovák, kisebb részben magyar és román

⁸ Idézi: PÁSZTOR ATTILA, A nyíregyházi céhek helyzete és belső válságuk kibontakozása a XIX. század derekán (Kézirat az Eötvös L. Tud. egyetem Bölcsészettudományi Karán) Nyíregyháza, 1973. 49.

bányászok dolgoztak, az ércbányászat hagyományosan fejlett körzeteiben a viszonylag magas technikai követelményeknek megfelelő, egyebütt a bányász paraszt munkájára jellemző szinten.

A szakmunkások aránylag vékony rétege mögött a nagyüzemi bér-munka követelményeivel most ismerkedő magyar és nemzetiségi tanulatlan munkások serege állt. Ezek javarészt városon szerencsét próbáló falusi nincstelenek voltak, akik ritkán kerültek közvetlenül a gyárba. Legtöbben kezdetben csak a városi, pesti építkezéseken dolgoztak tavasztól aratásig. A munkahely szomszédságában ült kalyibák lakóiként, tömegszállások ágyrajáróiként mind többen maradtak az építkezések szüneteiben is a városban, hordtak zsákot a hajórakodókon, hasogattak fát a fűrésztelepeken, s elvállaltak minden alkalmi munkát. Árurakodáskor, esetleg üzem bővítő építkezés alkalmával lépték át először a gyár küszöbét. Közülük válogatták ki a pusztán nyers fizikai erőt igénylő feladatokra a segédmunkásokat, majd tanítottak be egyet-egyet a gépek kezelésére. Fokozatosan szokták meg a gyári munkának a mezeitől eltérő jellegét, intenzitását és a bér munkának az életformájukat, szemléletüket egyaránt átalakító fegyelmét. Növekvő szerep jutott a nagyüzemi termelésben az olcsó és ügyes női kezeknek, és nem hiányzott a korai kapitalista fejlődés jellegzetességeként a kisgyermekeket munkára fogó kíméletlenség sem.

Az ipari munkásság elégedetlenségét kereseti viszonyaival – bérharcok másutt tárgyalt sorozata mellett – jól példázza az az „üzenet”, amit a Tudományos Akadémia épületén 1864–65-ben dolgozó kőművesek a falba süllyesztve juttattak el az utókorhoz. Elpanaszolták, hogy heti keresetük mindössze 10 forintra, nem egészen két mérő (alig egy mázsa) búza árára rúgott, s azt kívánták, „hogy aki ezen sorokat kézhez kapja, sorsa jobban menjen mind a miénk”.⁹

Az ipari munkásság összlétszámának alakulását csak hozzávetőleges pontossággal követhetjük nyomon. A forradalom küszöbén Magyarországon (Erdély nélkül) az ipari munkásság létszámát (a bányamunkásokat nem számítva) 101 ezerre becsülték. Az 1857. évi népszámlálás adatai szerint létszámuk 168 ezerre, Erdéllyel együtt 182 ezer fölé emelkedett.

⁹ Először közölte: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Szerk. Kovács Máré. Bp. 1970. 136–137.

A bányamunkások számáról valamelyest is megbízható adatok csak az 1860-as évek első feléből vannak, amikor létszámukat 41–44 ezerre tették. Az önkényuralom korának dereka táján tehát az ipari munkásság összlétszáma 220–230 ezer körül mozgott. Az 1869. végi népszámlálás idejére ez a szám mintegy 390 ezerre emelkedett. A lehető legmagasabbra becsülve az 1867–69 közti konjunkturális szakasz létszámnövekedését (és az erdélyi munkások, illetve a bányászok 1847. évi számát) sem lehet kétséges, hogy a magyarországi ipari munkásság összlétszáma már a feudális rendszer felszámolását követő első két évtizedben, az önkényuralom korában legalábbis megkétszereződött. A bér munkásság töredékét tette ki csupán, de az ipari munkásság növekedési ütemét is kétszeresen meghaladó arányban gyarapodott az árucseré mértékében és módjában bekövetkezett gyökeres változás mutatójaként a kereskedelemben és a szállítmányozásban foglalkoztattak száma.

6. A DIFFERENCIÁLÓDÓ PARASZTSÁG

A „magyar tartományok” 1857-ben 13,6 millióra rúgó össznépességének mintegy háromnegyedét a parasztság tette ki. Gyors ütemben indult meg a kétkezi munkával földet művelő lakosság túlnyomó részét képező, földesúri függésből szabadult volt jobbágyságnak, s a töredékére rúgó szabad parasztságnak, így a kiváltságos jászkun kerületek, a székely, szász székek és a szabadalmas mezővárosok népének meg a parasztsorú bocskoros nemességnek az összeolvadása. Kivételt képezett a területi, életformabeli s némiképpen rendi különállásba szorult délszláv határőrpasztság milliós tömege. Történetkutatásunk számszerű pontossággal még nem állapította meg, hogyan rétegződött a parasztság egésze a feudalizmus felszámolásakor. A jobbágyszabadítás idején a szűkebb Magyarország parasztságának a túlnyomó többségét alkotó úrbéresek hozzávetőleges megoszlását telkesekre és (nagyreszt parasztsorú, töredékében polgári foglalkozású) zsellérekre a következő – fenntartással kezelendő – adatsor érzékeltetheti: telkes jobbágyság volt közülük 39,50%, házas zsellér mintegy 53,33%, házatlan zsellér pedig 7,17%.

Maga a telekkel bíró parasztság is erősen differenciálódva érte meg a jobbágyszabadítást. A valóságot a legjobb esetben is csak megközelítő

adatok szerint a gazdák kb. 8–10%-a lehetett egész telkes, vagy annál is többet bíró, kb. 45%-a fél-, kb. 40–42%-a a negyedtelkes, s mintegy 5%-a nyolcadtelkes. Tekintettel azonban arra, hogy az úrbéres egész teleknek az 1767. évi Urbárium által megszabott terjedelme megyénként és megyén belül a községek kategorizálásától függően 23 és 61 „osztályozott” (azaz a minőségi különbségek „kiegyenlítésére” 1100, 1200 vagy 1300 négyszögöllel – néhány délvidéki megyében ennél is többel – mért) hold között mozgott, a jelzett arány csak a differenciáltság előrehaladott voltát bizonyítja, de korántsem teszi lehetővé az úrbéres telki állományként birtokolt föld tényleges megoszlásának bemutatását. (Erdély és a Partium egykori területére vonatkozólag pedig egyelőre meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy ott a jobbágytelkek terjedelme sokkal kisebb, s a telkes gazdák birtokátalaga még sokkal alacsonyabb volt, mint az ország törzsterületén.) A magyarországi volt telkes jobbágyság a maradványföldeket sem mindenütt birtokolta telekhányadai arányában, még kevésbé az irtásföldeket, a szőlőket pedig sehol. A birtokrendezések alkalmával a telkes jobbágyságnak jutó legelő-, erdőiletmény pedig, ha a községen belül telekarányosan osztották is meg, községenként változó terjedelmű volt, és nem állt korrelációban az egész telek helyi mértékével. Mindez magyarázza, hogy miért jelenti – felmérésen alapuló országos statisztika híján – történetkutatásunk még megoldatlan feladatát a volt telkes jobbágyok által a kapitalista korszak kezdetén birtokolt földállomány megoszlásának bemutatása. Rétegződésük pontosabb megítéléséhez emellett szükség lenne legalább a jószágállomány megoszlásának ismeretére is. Országos viszonylatban azonban legfeljebb az valószínűsíthető, hogy a jószágállomány birtoklása (noha egészen szélsőséges példák is akadnak) valamivel kiegyensúlyozottabb volt a telkesek között, mint a földállományé. Országos adatok nem teszik lehetővé a birtokos parasztság rétegződése előrehaladásának nyomonkövetését sem. A helytörténeti kutatás eredményei azonban igazolják, hogy e folyamat, a birtokrendezések lebonyolódásával párhuzamosan, legerőteljesebben a fejlett árupiaci kapcsolatokkal rendelkező területeken gyorsult fel. Noha a telekfelosztás korlátozását az önkényuralmi hatóságok a korszak egészén át fenntartották, tömegesen került sor arra, hogy a családtagok gyakorlatilag megosztottak, s az önálló gazdálkodás útjára léptek, annál is inkább, hiszen az 1861-

ben átmeneti ideig működő magyar megyehatóságok jó része erre a jobbágyfelszabadítás által feljogosítottak nyilvánította őket.

A nem nemesek birtokképtelenségének, majd az ősiségnek a felszámolása a jogi lehetőségét, a birtokrendezés a gazdasági, a tőkés árupiaci kapcsolatok uralkodóvá válása pedig az anyagi feltételeit teremtette meg a birtokforgalom soha nem ismert mértékű kibontakozásának a falun. Noha időszakosan érvényesülő tényezők hatására, mindenekelőtt annak következtében, hogy sokfelé megkönnyebbedett a földszerzés az „úri birtok” vagy a korábban műveletlen területek rovására, helytörténetírásunk a középparasztság megerősödésének számos példáját ismertethette, általában a középrétegek rovására, az elaprózódás tendenciáját érvényesítve nőtt a törpebirtokos rétegek aránya, illetve gyarapodott a gazdag parasztság birtokállománya. Ennek a kétirányú fejlődésnek az üteme az árutermelésbe viszonylag korlátozottabban bekapcsolódott területeken bizonyult a leglassúbbnak, így Erdélyben és az északkeleti vármegyékben, leggyorsabbnak pedig a Nyugat-Dunántúlon és az Alföld középső területein. A Dunántúl nagy részén a paraszti birtok elaprózódásának előrehaladásával korántsem haladt párhuzamosan a gazdagparaszti felhalmozásé. A nagybirtokrendszer útját állta egy jelentékeny vagyonos paraszti réteg kialakulásának. Ez elsősorban azokban az alföldi körzetekben következett be, ahol már a feudalizmus idején országosan a legmagasabb volt a teleknagyság átlaga, illetve a nagybirtok kevésbé korlátozta a birtokforgalmat, ugyanakkor a paraszti földfelhalmozás korábban nem ismert lehetőségei adódtak a parcellázások, a legelőfeltörések és az ármentesítések révén. Míg a Maros–Tisza szögében és a Duna–Tisza közén elsősorban a természettől, esetleg társaiktól hódítottak földet az arra képes parasztagazdák, s vertek tanyát régi és új kitelepülési tilalmakkal dacolva, sőt hatálytalanításukért is sikeresen szállva harcba, addig a Felső-Tisza vidékén, az Alföld északi peremén és a Közép-Dunántúlon az elerőtlenedett nemesi birtokosok földjei a falu tőkés elemein (molnárokon, kocsmárosokon, kereskedőkön) kívül parasztok kezére is kerültek.

A jobbágyfelszabadításkor a parasztság legszélesebb rétegét képező úrbéres házas zsellérség viszonyaiban bekövetkezett változás volt a társadalmi szerkezet egykorú átalakulásának egyik legfontosabb tényezője. A jobbágyfelszabadításkor a házas zsellérség töredéke, mintegy 4%-a birtokolt kicsiny, nyolcad teleknél kisebb úrbéres földet, ennél nagyobb há-

nyada egyéb kategóriájú, maradvány-, illetve irtásföldnek minősülő parcellát, még inkább kisebb-nagyobb pászta szőlőt. A többieknek meg kellett elégedniük az úrbéres házas zsellérekkel, illetve 150 négyszögöles beltelekkel, a közlegelő – korántsem mindenütt korlátozásmentes – használatával, ami számukra a legfontosabb kereseti forrást biztosító fuvarozás, nyomtatás legfőbb feltételét jelentette, és – esetlegesen – az erdőelés lehetőségével. A házas zsellérek a birtokrendezés során a nyolcad telkesekével azonos terjedelmű, azaz 0,5 és 2,75 kis hold közötti legelő-, esetleg 0,25–1 kis hold kiterjedésű erdőilletményhez jutottak. A telkes gazdákétól elkülönítve kimért zsellérlegelőt, erdőrészt még átmeneti időre is alig valahol hagyták meg közös használatban. Legtöbb községben menten egyéni parcellákra szabdalták, hogy a földet szántóvá fordítva végre megteremthesék az annyira vágyott „önálló” gazdaságot. Annál inkább törekedtek erre, mivel a közlegelőn tartott jószág révén korábban szerzett fuvarozási keresetet a vasút és a gőzhajózás erősen csökkentette, a gabonanyomtatás lehetőségét pedig mindinkább veszélyeztette a gépi cséplés térfoglalása. A felszabadult parasztság legszélesebb rétegét alkotó házas zsellérség túlnyomó része régi életformáján is sokat változtatva, a birtokos parasztság alsó rétegéhez sokban hasonló törpebirtokos földművelővé, jellegzetes félproletárrá alakult. Kertészkedő, bortermelő rétegeit kivéve nyomorparcellája fenntartani nem tudta, de mégis a faluhoz kötötte. A nehézsorsúak kegyetlenségével hajszolta magát és családtagjait, hogy gazdaságát gyarapíthassa. Elég volt azonban az agrárkonjunktúra egy-egy hullámvölgye, vagy az 1860-as években oly gyakori természeti csapások valamelyike ahhoz, hogy a nincstelének közé süllyedjen. Akik megkapaszkodtak a birtokoslét határán, időszakosan azok is rákényszerültek a bér munkára, feles, sőt a romló feltételek folytán nem ritkán harmados földvállalására is, s mint részben önellátók rontották a teljesen bér munkára utalt nincstelének kereseti lehetőségeit. Hozzájárultak ahhoz, hogy az ipar felszívó hatásától még csak korlátozottan befolyásolt hazai munkaerőpiacon az átlagbérek a létminimum körül vagy annak is alá-alábukva alakultak.

A jobbágyorsból jött birtokos parasztság rétegzettségétől alig különbözött a parasztsorsú nemességé. A kisbirtokos, bocskoros nemesség differenciáltsága némileg még fokozottabb is volt, különösen a főként nemességek lakta kiváltságos községekben. Az általában eredetileg is tágasabb ha-

tár, a korábbi és erőteljesebb bekapcsolódás az árutermelésbe és a telekelaprózás korlátozásának hiánya magyarázzák ezt. Következmenyei a birtokrendezés után gyors ütemben kibontakozó egybeolvadás során abban mutatkoztak, hogy míg a kisbirtokos nemesek számarányuknak megfelelő, sőt helyenként azt némileg meghaladó mértékben kerültek a törpe-, illetve a kisparaszti rétegekbe és igen kis számú volt a középparasztságuk, ugyanakkor a gazdag parasztságnak aránytalanul nagy hányada került ki soraikból. Az alföldi volt szabad kerületek parasztságának rétegzettségére már-már megközelítette a leginkább differenciálódott parasztságú területekét. Erdélyben – amennyire ismerjük – a differenciálódás mellett jelentős területeken a volt szabad parasztság, elsősorban a székelység gazdasági helyzetét általános hanyatlás jellemezte a helyi birtokosság földelsajátításának, a kizsákmányoló adópolitikának és a munkamegosztás fejletlenségének együttes következményeként.

A birtokos parasztságnak a korszak végére kialakult erős rétegzettsége, az „úri birtokosokéhoz” hasonlóan országos viszonylatban csak közvetetten mutatható be az 1869. évi, az egész magyar államterületre kiterjedő birtokstatisztika segítségével. Tekintettel arra, hogy ez csak egy-egy község határai közt összesítette egy-egy birtokos földjeinek összterjedelmét, nemcsak a birtokok száma múlja felül a birtokosokét a statisztikában, hanem a birtokkategóriák szerinti arány is eltérhet némileg a birtokosok tényleges rétegzettségétől. Emellett – különösen a legalsó, illetve a legfelső kategóriában – számos olyan birtok is szerepel, amely nem parasztkézen, hanem polgári vagy értelmiségi telekbirtokos, illetve „úri birtokos” tulajdonában állhatott. Igaz jó néhány 100 hold feletti birtok viszont gazdag paraszt kezén lehetett.

3. táblázat

A 100 kat. hold alatti földbirtok megoszlása Magyarországon és Erdélyben (1869)

Birtokkategória, kat. hold	Birtokok száma	A 100 hold alatti birtokok %-ában
5 alatt	1 444 400	58,85
5 – 15	643 091	26,17
15 – 30	260 619	10,61
30 – 50	77 280	3,14
50 – 100	30 336	1,23

A birtokstatisztika – a jelzett fenntartások ellenére – jól mutatja a birtokos parasztság differenciáltságának mértékét az 1860-as évek végén. A birtokos parasztságnak legalább a fele a törpebirtokos, félproletár lét határán mozgott, több mint egyharmada tartozott a kisbirtokos, közép-paraszti kategóriákba, s csak mintegy huszada a jómódú vagy egyenesen a gazdag parasztságba.

A birtokos és törpebirtokos parasztság mögött a nincstelenek tömege állt. A jobbágyfelszabadításkor legfőbb rétegeit a Magyarországon (Erdély nélkül) 100 ezer családra becsült úrbéres házatlan zsellérség, valamint a közel 200 ezer főre tehető gazdasági cselédség alkotta. A majorsági zsellérség kisajátításra kerülő tízezrei éppen úgy ezt a tömeget gyarapították, mint a földjüket veszítő birtokos parasztok és a törpebirtokos szinten megkapaszkodni nem tudó házas zsellérek. A helyi adatok tanúsága és – az alapvető tendenciák regisztrálásánál e vonatkozásban többre nem alkalmas – népszámlálások jelzései szerint az 1860-as években különösen felgyorsult a falusi nincstelenek arányának növekedése. Ez szoros összefüggésben állt a birtokrendezés előrehaladásával, a kapitalista fejlődés térhódításával, a nagy természeti csapások sorozatával, köztük az 1863. évi aszály rettenetes pusztításával és az állatállományt ismételtelen megzizedelő marhavész következményeivel. A legelők feltörése sokfelé, mindenekelőtt az Alföldön a nincstelenek közé vetette a korábban saját jószágot is legeltető rideg pásztorokat, vagy szorította az új életformát elutasító, a bér munka fegyelmét nem tűrő elemeket a falusi és mezővárosi lázongó parasztokkal és a katonaszökevényekkel együtt az újra szaporodó betyárbandák soraiba. Az ország törzsterületének parasztsága – szórványos délvidéki esetektől eltekintve – mentes volt még a kivándorlási törekvésektől. A túlnépesedett Felvidék elsősorban szlovák és kárpátukrán szegényparasztsága, amely – nem kevés illúziót táplálva a kormányzat telepítési szándékai iránt – az országon belül remélte földéhsége és a szó szoros értelmében vett éhsége csillapítását, az 1860-as évek elején érdemleges eredmény nélkül kísérletezett a hajdani vándormozgalom új hullámának a kibontakoztatásával. Az aggasztó méretű és riasztó jellegű, már-már a gyermek- és leánykereskedelem formáját öltő székely kivándorlás miatt hiába emeltek szót azok, akik itthon és az emigrációban szem előtt tartották népük és nemzetük igazi érdekeit.

Míg a falusi nincstelenek tömege számos csatornán át és gyors ütemben

gyarapodott, ritkaságszámba ment, ha közülük valaki (s ez leginkább kuporgató cselédnek, vagy önálló gazdaságot bíró özvegyasszonnyal házasodó legénynek sikerült) akárcsak a törpebirtokosok közé is kapaszkodhatott. Az agrárproletariátus soraiból a kétlaki életmód és a napszámos lét lépcsőin át az ipari munkásságba vezető út keskenynek bizonyult. A parasztság differenciálódása gyorsabban termelte ki az agrárproletariátust, mint amilyen mértékben annak munkaerejét a kapitalizálódó mezőgazdaság folyamatosan igényelte, és mint amilyen ütemben az ipari fejlődés ténylegesen felszívta. Ez adja annak a magyarázatát, hogy az 1857-es és az 1869-es népszámlálások által eltérő módszerekkel számba vett (és így egyenként közvetlenül nem szembeisíthető) jellegzetesen paraszti eredetű proletár rétegek („mezőgazdasági segédmunkások”, „szolgák”, „napszámosok”) összlétszáma a jelzett időszakban mintegy megkétszereződött, noha az ipari munkásság létszámnövekedése is elsősorban ezekből a rétegekből nyerte fedezetét.

A „magyar tartományok” össznépessége 1850-ben 13,4, 1857-ben 13,7, 1869 végén 15,4 millióra rúgott. Az eltérő módszerrel készült, s így korántsem teljesen megbízható népszámlálások eredményei szerint az 1850-es években a természetes szaporodás a minimálisra zsugorodott. Ezt a részadatok is megerősíteni látszanak, hiszen 1855-ben például az elhalálozottak száma tetemesen meghaladta az élve születettekét. A második periódusban kimutatott mintegy 1%-os évi népszaporulat meghaladta az egykorú európai átlagot. De a viszonylagos elmaradottság egyértelmű jelzője ugyanakkor az, hogy az átlagos életkor, néhány orosz kormányzáság kivételével, a legalacsonyabb nálunk volt az egykorúan számbavett európai országok közül.

Az önkényuralom korában kibontakozó társadalm szerkezeti változásokat az idézett népszámlálások adatsorai nem teszik pontosan nyomon követhetőkké. Azt azonban, hogy az alapvető tendencia a kapitalista átrétegződés folyamata volt – a helyi adatok sokasága mellett –, e népszámlálások is vitathatatlanul tanúsítják. Kétségtelen ugyanis, hogy a bér munkás rétegek növekedésének üteme már erősen meghaladta a lélekszám átlagos gyarapodását, s ezen belül igen jelentős mértékben a tulajdonos kategóriákba tartozóké. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a nagybirtokos arisztokrácia át tudta menteni, vagy a hatalom segítségével helyre tudta állítani legfontosabb pozícióit, és nehéz küzdelem után

ismét az uszályába vonta a hajdani kiváltságosok „úri” rétegét a hozzá felzárkózó régi és új polgárság többségével együtt, valóságos társadalmi zárótömb kialakulását eredményezte. Az adott körülmények között, amikor a fent levők gazdasági bázisa alig szélesedett gyorsabb ütemben, mint ahogy kitermelték saját utánpótlásukat, ez a zárótömb messzemenően korlátozta a mélybe szorultak felfelé jutását, a társadalmi felhajtóerők érvényesülését.

VI. FEJEZET

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA

1. GYÖTRELMES FELTÉTELEK

A csataterek és a vesztőhelyek áldozatain kívül bújdosás és börtön, kényszersorozás és száműzetés fosztotta meg rövidebb-hosszabb időre, ha nem éppen örökre a magyar értelmiség legjobbjainak fényes sorától a hazai szellemi életet. Annak, aki átvészelte az összeomlást, a rémuralmat, átlábolta – legalább alkotóképessége megújításának mértékéig – az értelmiségieket mindenki másnál erősebben megkínzó belső válságokat, s a folytatás vagy újrakezdés szándékával jelent meg a kulturális fórumokon, számolnia kellett mind a rendszabályozó, cenzúrázó hatalom, mind az önkényuralom kiszolgálóitól viszolygó közönség bizalmatlanságával. Nehéz volt helytállni, még nehezebb előrelépni a kulturális élet minden korábbinál bonyolultabbá vált színterén. Nehéz volt szembe szállni a beolvasztással, a nyelvi és szellemi germanizálással, átmenteni az öröklött és a felvilágosodástól a forradalomig lefolyt polgárosító küzdelmekben formálódott új nemzeti értékeket, ugyanakkor megvédeni őket a kisajátításukra s a nyíltan vagy burkoltan eltorzításukra irányuló konzervatív törekvésektől. Nehéz volt megőrizni a feudális előítéletek és az avult dogmák újraélesztői ellenében a tudományos problémák szabad vizsgálatának a lehetőségeit. De nem volt könnyű oltalmazni a hazai szellemi életet az 1848-as forradalmak vereségéből táplálkozó antidemokratikus szkepszis uralomra jutásától sem, még kevésbé attól, hogy – vele is szoros összefüggésben – a természet fejlődésének, főként pedig a társadalmi és a politikai berendezkedés változási lehetőségeinek a megítélésében ne az minősüljön korszerűnek, ami valójában csupán újnak álcázott

idejétmúlt volt. Mindez egykorúan a maga összességében a kulturális élet kevés szereplőjében tudatosodott, s a tisztázódást kellőképpen segítő fórumok híján korántsem érvényesült maradéktalanul.

2. A TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK

A Tudományos Akadémia addigi történetével s a sorsára befolyást gyakorló társadalmi erők tudománypolitikai szemléletével függött össze, hogy elsősorban a „szellemi tudományok”, s kevésbé a természettudományok fellelegvárának tekintették. Az Akadémia tudományos „fellelegvár” volta egy évtizeden át elsősorban a megközelíthetetlenségben, kényszerű elzárkózottságban öltött testet. Nagygyűlést 1858-ig nem tarthattak. Konzervatív vezetéssel tanácskozhatott ugyan a megrostált tagság (sorai-ból törölték az elítélteket és a száműzötteket), de csak zártkörű kisgyűléseken vagy olyan osztályüléseken, ahol összesen 8 főnyi „hallgatóság” számára akadt hely. A kormányzat 1854-ben bekérte az Akadémia alapszabályait, de négy évig késlekedett megerősítésével. Végül is törölve az alapszabályokból az utalást a tudományok „magyar nyelven való” művelésére, noha alapítói ezt annak idején nagyon is céltudatosan tették megmászhatatlan követelménnyé, teljhatalmú kormánybiztos ellenőrzése alá rendelte az Akadémiát. Magának a testületnek csak a jelölés lehetőségét biztosítva, az uralkodónak tartotta fenn az elnök, a polgári és katonai kormányzónak pedig az új tagok és a tisztségviselők kinevezésének a jogát. Hiába érvelt az Akadémia Deák Ferenc tollával e határozat ellen, a tiltakozásnak nem adtak helyet.

A Döblingbe zárkózott Széchenyi ünnepélyes óvással fordult az Akadémiához, alapítványa kamatai folyósításának megvonásával fenyegetett, ha a módosított alapszabályokat alkalmazzák. Levelét a Dessewffy Emil gróf által vezetett igazgatótanács még saját ülésén sem merte felolvasni, kéziratot másolatai azonban országszerte terjedtek. 1858 őszén az Akadémia igazgatótanácsa meghajolt az uralkodó akarata előtt, s kénytelen-kelletlen magáévá tette a módosított alapszabályokat. A hatalom pedig, amely ekkortájt már kereste bázisa szélesítésének a lehetőségeit, tartózkodott a leginkább kifogásolt rendelkezések érvényesítésétől, s beérte azzal, hogy az Akadémia irányítása az igazgatótanácsban többséget

alkotó, Dessewffy vezette konzervatívok és a velük kompromisszumok révén együttműködni kész, az előtérbe mindinkább Deákot állító, hajdani centralista csoport kezében maradt.

Az oly hosszú szünet után, 1858 végén megtartott akadémiai közgyűlésen a két vezető csoport megegyezése nyomán, több érdemes mellőzésével és számos érdemtelen megválasztásával egyidejűleg, a magyar szellemi élet sok tényleges kiválósága is tagja lett az Akadémiának, élükön Arany Jánossal. A nagydíjak egyikét pedig Petőfi költői életművének ítélték, noha verseinek csak csonkított gyűjteménye láthatott napvilágot. Az Akadémia további működése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy (az önkényuralmi rendszer válságba jutásának következményeként) 1861-ben megszabadult az önkényuralom kiszolgáltatását konzervatív elfogultsággal társító Toldy Ferenc titkárkodásától, ha befolyásától nem is. Utódának, a történész Szalay Lászlónak, majd az ő 1864-ben bekövetkezett halála után a titkárrá választott Arany Jánosnak az volt a célja, hogy fenntartva értékörző funkcióit is, a korszerű polgári tudományosság előmozdítójává, a hazai valóság reális feltárásával az ismeretek egyetemes kincseinek gazdagítójává tegye az Akadémiát. Törekvéseik érvényesítését azonban sokban nehezítették a konzervatívok akadémiai pozíciói, annál is inkább, hiszen elhúnytáig, 1866-ig a konzervatív arisztokrácia politikai csoportosulásának szellemi vezére, Dessewffy Emil gróf töltötte be az elnöki tisztséget. Ő pedig, ha általánosságban elfogadta is a tudomány polgári értelemben vett szakszerűségének az elvét, azt kívánta az Akadémiától, hogy „folytonosan fegyverben és harcban” álljon „a mai kultúra korcsosító befolyásával,”¹ ami nagyon is ellenkezett a mindenoldalú tájékozódás igényével és a kutatómunka korszerű fejlesztésének a követelményével. Az 1860-as években az sem vált az Akadémia működésének a javára, hogy a hajdani centralistákból és a hozzájuk csatlakozókból formálódó kör mind több csoportérdeket, hovatovább párt-szemponthoz vegyített a tudománypolitikába.

Az Akadémia legfontosabb szerepét kiadói tevékenységével töltötte be. Szakfolyóiratok egész sorának a megjelentetésében működött közre, és eredményesen szorgalmazta irodalmi emlékek, történeti források kiadá-

¹ Idézi: R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitívista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Bp. 1973. 330.

sát is. Hagyományápoló funkciót látott el emlékünnepek szervezésével, pályázatok kiírása révén pedig némileg az alkotó munkát is serkentette. Gyűjtést kezdeményezett nemcsak saját palotájának felépítésére, hanem nemzeti értékek megmentésére is, emellett erkölcsileg támogatta kulturális egyletek és vállalkozások egész sorát.

A Kisfaludy Társaság, amelynek a taglétszáma száműzetés és elhalálózás folytán alig tucatnyira apadt, az 1858-ban megtartott első ülésén kizárólag alapszabályainak módosításával foglalkozhatott. Érdemleges munkáját Eötvös József elnökletével csak 1860 tavaszán kezdhette meg. Titkárává Arany Jánost választotta, akinek ez tette lehetővé, hogy Pestre költözzék. 1860-ban indította meg a Társaság Arany szerkesztésében igényes, de rövid életű kritikai szemlét, a *Szépirodalmi Figyelő*-t. Az 1860-as években mindinkább a hajdani centralistákból és a hozzájuk csatlakozókból formálódó „irodalmi Deák-párt” irányítása alá került a Kisfaludy Társaság is, ezért sem tudott eleget tenni egy minden irányzat számára kaput nyitó irodalmi egyesület feladatainak. Fontos szerepet töltött be hazai és magyarra fordított külföldi klasszikusok kiadásával. Gondozásában jelent meg 1864-től folyamatosan az első teljes magyar Shakespeare-kiadás, amelynek minden költségét a szerb származású Tomori Anasztáz viselte.

Míg a Kisfaludy Társaság kiadói tevékenysége az évtizedfordulói kényszerűen igen korlátozott maradt, addig az 1848-ban alapított katolikus könyvkiadó, amely 1852-ben a Szent István Társulat nevet vette fel, rövid idő alatt átütő sikert ért el. Noha széles körű és eredményes tagtoborzást csak 1857-ben, alapszabályai jóváhagyását követően indíthattott, a papság és az egyházi iskolák tanári gárdájának segítségével terjesztett kiadványait már az 1850-es években óriási példányszámban jelentethette meg.

Legkorábban a természettudományi testületeket ébresztette új életre a kormányzat engedélye. A reformkorban alakult és tisztogatásnak alávetett Természettudományi Társulat már 1850-től folytathatta, az 1848-ban alapított Földtani Társulat pedig ekkor kezdhette meg érdemleges működését. A szaktudományok fejlődésében fontos szerepet töltöttek be, kisugárzásuk azonban korlátozott maradt. Vahot Imre 1854-ben új, „Hasznos ismereteket terjesztő társulat” megteremtését indítványozta, a természettudományok és a társadalom tudományok eredményeinek szé-

les körü ismertetésére. Javasatait azonban nem valósították meg. A reformkorban alapított Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete csak 1863-tól tarthatta meg ismét rendszeresen vándorgyűléseit. Azok azonban sem a szaktudományi problémáikba mélyedő kutatókra, sem az ismeretterjesztés közvetlenebb formáit igénylő szélesebb közönségre nem gyakoroltak olyan nagy hatást, mint azt – a reformkori előzmények alapján – rendezőik remélték.

Néhány kisebb vidéki gyűjteményen és a nagyszombati Brukenthal Múzeumon kívül tudományos szempontból értékes tárgyi anyaggal csak a Magyar Nemzeti Múzeum rendelkezett. 1849 után sikerült megszereznie a feloszlott Iparegyesület gyűjteményeit, több természettudományi társulat pedig jószántából bízta gondjaira szemléltetésre alkalmas anyagát. Számtalán gyarapodtak a Nemzeti Múzeum gyűjteményei egyfelől saját munkatársai, többek között a zoológus Frivaldszky János, a botanikus Kovács Gyula és a régész Erdy (Luczenbacher) János erőfeszítéseinek eredményeképpen, másfelől magángyűjtők, mindenekelőtt az amerikai kontinensen módszeres kutatómunkát folytató Xantus János, száműzött honvédtiszt áldozatkészségéből. A múzeum azonban – érdemleges anyagi támogatás híján, sőt az 1850-es években adófizetésre kötelezve – képtelen volt növekvő anyagának megfelelő feldolgozására. Még kevésbé volt képes arra – amint azt sokan szóvá is tették –, hogy anyagát kíváncsi módon a közönség elé tárja. Tudományos s még inkább ismeretterjesztő szempontból bizonyult fontosnak az első élő „múzeum”, a magántőkével létrehozott pesti Állatkert megnyitása 1866-ban. Első igazgatója Xantus János lett.

Meglehetősen sanyarú helyzetben volt a magyar könyvtárügy. Mindenekelőtt anyagi okokból, az 1850-es években pedig a külföldi könyvek behozatalának korlátozása miatt is nehézségekbe ütközött az állomány fejlesztése. A nyomdák szigorú rendőrhatalósági ellenőrzésének kedvező mellékhatásaként azonban mind rendszeresebbé vált a köteles példányok beszolgáltatása. Toldy Ferenc érdeméből és összeköttetései révén viszonylag kiegyensúlyozottan fejlődött az Egyetemi Könyvtár. 1865-től, új otthonának elfoglalása után vált hatékonyvá az Akadémiai Könyvtár. A Nemzeti Múzeum keretében működő Széchényi Könyvtár állománya gyarapodott a leggyorsabban, de nyilvános olvasóterme csak 1866-ban nyílt meg. Az új közkönyvtárak, szak- és népkönyvtárak létesítését sür-

gető hangok jelezték azt, hogy az iskolai és egyleti könyvtárak szaporodása, a különösen az alföldi mezővárosokban létesült olvasóköri és a magánkézben levő kölcsönkönyvtárak számának emelkedése ellenére jelentős igények maradtak kielégítetlenek. A történeti források megbecsülésének a fokozódása mellett az iratanyag veszélyeztetettségének a felismerése többeket arra ösztönzött, hogy szót emeljenek a levéltárak állományának védelme érdekében, sőt felelevenedett egy központi közlevéltár felállítási gondolata is.

Az országos tudományos és ismeretterjesztő intézmények mellett több fontos kezdeményezés született egyes országrészek, illetve a különböző nemzetiségek tudósai együttműködésének, tudományos erőfeszítéseinek előmozdítására. A Dunántúli Történetkedvelők Egylete 1863–1867 közötti működése során nemcsak regionális kutatási feladatokat kívánt szolgálni, hanem a régóta sürgetett országos történész egyesület létrejöttét is. Életrehívója, Ráth Károly, a kiváló kutató 1867-ben azonban szembefordult azzal, hogy a Magyar Történelmi Társulatot kormány- és csoportérdekeknek alávetve alakítsák meg. A kallódó értékek mentése és gyarapítása mellett a szétforgácsolt erdélyi tudományos törekvések integrálását célozta az 1859 őszén Kolozsvárott megalakult Erdélyi Múzeum-egylet, amely mindenekelőtt az elnökévé választott Mikó Imre gróf anyagi támogatásának és a fáradhatatlan Jakab Elek történész áldozatos munkájának köszönhetette sokoldalú tevékenységének megkezdését. Az erdélyi szászok nemcsak az 1841-ben alapított tudományos egyesületük, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde működésének a folyamatosságát tudták biztosítani, hanem már 1849-ben új társulatot hoztak létre a természettudományok művelői számára is. 1861-ben alakult meg az Astra, „Az erdélyi román nép irodalmi és művelődési társasága”, amely a bukaresti akadémia öt évvel későbbi megalapításáig a román tudományosság legjelentősebb, a népművelésre is kiható intézménye volt. 1863-ban Turócszentmártonban alapították meg a Matica Slovenskát, a szlovák tudomány és irodalom központjának a funkcióit is ellátó közművelődési egyesületet. A nagy múltra visszatekintő szerb Matica Srpska életében 1864-ben következett be jelentős fordulat, amikor a fővárosból Újvidékre költözött. Attól kezdve működésére a nemzeti törekvéseket a polgári tudományosság követelményeivel egyeztető Svetozar Miletić és Antonije Hadžić is közvetlen befolyást gyakorolhatott. A horvát

kulturális fejlődés számára szűknek bizonyultak a csökkenő jelentőségű Matica Ilirska és a Délszláv Történelmi és Régészeti Társulat keretei. A továbblépés jelentős előmozdítójának bizonyult a Strossmayer püspök bőkezű alapítványa, széles körű gyűjtés és több éven át tartó előkészítő munka eredményeként 1866-ban megalakult zágrábi Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia.

A kulturális viszonyok alakulásának fontos egykorú mutatói a könyv- és folyóiratkiadás arányaira utaló adatok. 1863-ban a magyar tartományokban 842 könyv jelent meg, az összbirodalomban kiadott könyvek alig 21%-a. Az összbirodalomban az egy főre eső átlag közel kétszerese volt a hazainak. Ez még annak tekintetbevételével is elmaradottságot tükröz, hogy a lajtántúli kiadványok egy része a magyar közönségnek is szólt. Más arányokat mutat a sajtó és a folyóirat-kiadás. A magyar tartományokban 1864-ben összesen 143 újság és folyóirat jelent meg, az összbirodalminak közel 30%-a. A szűkebb Magyarországot tekintve az egy főre eső átlag alig maradt el az összbirodalmitól, és megelőzte a lajtántúli tartományok egész sorát. (A példányszámok egybevetése, amire azonban nincsen mód, minden bizonnyal kedvezőtlenebb arányokat mutatna.) Pesten 74 újság és folyóirat jelent meg, a magyar tartományokban kiadottaknak több mint a fele. Ezzel a legnagyobb magyar város abszolút számban a 11. helyet foglalta el az európai ranglistán. A lélekszámhoz viszonyítva a kontinensen a 15., a birodalomban ellenben – Bécset is alaposan megelőzve – az első helyre került. Ebben az 1860-as években különösen felfokozódott politikai érdeklődés mellett a kulturális vállalkozókedv sajátos élénksége tükröződik. Pesten olyan jelentős értelmiségi réteg összpontosult, amely tolla révén akart hatni és érvényesülni.

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A természettudományok világszerte tapasztalható fellendülése szoros kölcsönhatásban állott a gazdasági-társadalmi változások páratlan felgyorsulásával. A fejlett országokban nemcsak a felismert szükségletek s az adott tudományos, technikai feltételek ösztönöztek inkább, mint nálunk, új tudományos felfedezésekre, hanem a gyakorlati alkalmazás nagyobb lehetőségei is. Jedlik Ányosnak, aki 1859-ben *A villany-telep*

egész működésének meghatározása címmel tartotta akadémiai székfoglaló előadását, 1856-ban még meg kellett elégednie azzal, hogy galvánelemeivel a pannonhalmi főapátság udvarát borítsa fényárba, miután előző évben a párizsi világkiállításra kiküldött telepe a gondatlan szállítás miatt összetörve érkezett meg. 1861-ben elkészítette a világ első dinamóját, amely legalább hat évvel előzte meg Siemensét és Wheatstonét, de a pesti egyetem fizikai szertárában helyezte el, mivel az elmaradott hazai viszonyok között maga sem ismerte fel ipari alkalmazásának óriási lehetőségeit. Nagy tudományos jelentősége ellenére csupán borászati felhasználásra került Preysz Mórnak a pasztórizálást megelőző eljárása az erjedés mesterséges megakasztására. A nehéz körülmények között született néhány kiemelkedő eredmény sem takarhatja el azt az ipari-technikai bázis fejletlensége sajátos mutatójának tekinthető tényt, hogy a hazai feltalálók által bejelentett szabadalmak száma – a jelek szerint – még az európai viszonylatban igen alacsony birodalmi átlagtól is elmaradt.

Az agrártudományok világszerte elért eredményeinek ismertetése és gyakorlati alkalmazásuk propagálása viszonylag rendszeressé vált. A konzervatív arisztokrácia befolyását sok társadalmi vonatkozású kérdésben érvényesítő Országos Gazdasági Egyesület újjászervezése csak 1857-ben történt meg, de addig is egy, a kormányzat által megtűrt intézőbizottság tartotta fenn a társulati élet folytonosságát, támogatta a szakajtó megújítását, szakkiadványok sorának, köztük „jószágismertető” leírásoknak a megjelenését, gépbemutatók, szántóversenyek, hazai kiállítások szervezését és a részvételt jó néhány külföldin. Hasonló tevékenységet folytattak az erdélyi és a horvátországi gazdasági egyesületek. A központ szerepének provinciális változatait játszották az évtizedfordulón alakult vagy feltámasztott megyei szervezetek.

Természettudósok sora fáradozott azon, hogy elméleti és gyakorlati munkásságát Magyarország felemelkedésének a szolgálatába állítsa. A közérdek érvényesítésére különösen sokan mutattak példát azok közül, akik a polgári átalakulás útjára lépett nemzet önvédelmi háborújában is részt vállaltak. Szabó József, a magyar geológia megteremtője, 1848-ban a Kossuth vezette pénzügyminisztérium bányászati osztályán működött, majd a honvédsereg löporellátásának a megszervezésében vállalt fontos szerepet. Az 1850–60-as években a legjobb külföldi eljárásokkal veteledő, jórészt általa kidolgozott módszerekkel vizsgálta az ország külön-

bőző területeinek a földtani viszonyait. A szinte gyermekfejjel honvéddnak állt Than Károly a kémia legjobb európai műhelyeiben elsajátított ismereteket hozta haza, s alapozta meg a vegytan korszerű oktatását. Ő fedezte fel a szénoxidszulfidot, mégpedig a harkányi gyógyforrás gázait elemezve. A harkányi egyébként az első volt azoknak az artézi kutaknak a sorában, amelyeket Zsigmondy Vilmos, az 1849 után fogságot szenvedett mérnök fűrt, szinte iskolát teremtve arra, hogyan lehet és kell a lakosságot gyógyvizekhez és jó ivóvízhez juttatni. A tudományos kutatómunka fellendülésének és az utánpótlás nevelésének az anyagi feltételei azonban korántsem voltak kedvezőek Magyarországon. A sokoldalú tehetségét a későbbiekben kibontakoztató Szily Kálmán a két „műegyetem” viszonyait vetve egybe panaszolta 1863-ban, hogy Bécsben az adjunktusi fizetés magasabb, mint nálunk a professzori, az oktatószemélyzet létszáma tansekenként számítva is többszörös, a szertárakra fordítható összeg pedig sokszorosa annak, mint amennyivel ők Budán rendelkeznek.

A nemzetközi tudományos fejlődés eredményeinek átvételében és gyakorlati érvényesítésében példamutatóan sokat tettek a magyar orvosok. Nehézséget jelentett, hogy a reformkorban alakult orvosegyletek működését a hatóságok szigorúan ellenőrizték, sőt több vidéki egyesület évekig szünetelt, s a kormányzat csak meglehetősen szűkmarkúsággal gondoskodott a közegészségügy anyagi támogatásáról. Mégis a bécsi és a pesti orvos-, gyógyszerész- és a hazai bábaképzés javulásával, az orvoskar zömének erősödő felelősségtudatával számottevő fejlődés következett be. Amellett, hogy az egészségüggyel hivatásszerűen foglalkozók száma már az 1850-es években jelentékenyen emelkedett, 1857 és 1869 között pedig megkétszereződött, nagyon fontos volt, hogy a szaksajtó révén immár lépést tarthattak az orvostudomány gyors fejlődésével. Az 1860-as évek első felében már tucatnyi szaklap jelent meg, köztük 1857-től az *Orvosi Hetilap* és 1861-től a *Gyógyászat*, alcímében mindkettő annak jogos jelzésével, hogy a hazai mellett a külföldi orvostudomány fejlődéséről is számot ad.

Semmelweis Ignác, a gyermekágyi láz okozójának felismerője, akit szülőkörűség és féltékenység üldözött el 1847-ben tett felfedezése színhelyéről, Bécsből, itthoni gyakorlati és irodalmi munkásságával járult hozzá az antiszeptikus eljárás terjedéséhez. Az 1849 után fogságba vetett Balassa János sebészprofesszor az elsők között vezette be Európában az általános

érzéstelenítést. Lenhossék József anatómus a nyúltagyvelő szerkezetének feltárásában ért el a nemzetközi tudományos közvélemény által is számon tartott eredményt. Korányi Frigyesnek, akit az önvédelmi háborúban való részvétele miatt mind Bécsből, mind Pestről kitiltottak, köszönhető elsősorban, hogy 1861-ben – még hozzá az elmaradott Szabolcsban – a himlőoltást kötelezővé tevő megyei határozat született. Amikor azonban a közegészségügy általánosabb rendezésére irányuló erőfeszítései során a hazai népszaporodás aggasztó jelenségeire hívta fel a hatóságok figyelmét, „a kormányzat magasabb polcain álló férfiak” cinikus feleletével kellett beérnie: „a nemes fajok nem szaporák”.² A gyógyító munka lehetőségeinek anyagi korlátozottságát jelzi az az 1863. évi adat, amely szerint a szűkebb Magyarországon, ahol a birodalom lakosságának több mint egyharmada élt, a kórházi ágyak száma mindössze 3600 volt, az összbirodalminak alig egynyolcada. Az előítéletek fejlődést gátló szerepét pedig jellegzetesen példázza Scitovszky hercegprímás tiltakozása 1864-ben az ellen, hogy az ortopédia meghonosítója, az evangélikus Batizfalvy Sámuel és a hazai fülgyógyászat megalapozója, a zsidó Bőke Gyula magántanárként működhessen a pesti egyetem orvoskarán. Batizfalvy a helytartótanács pártfogásával a tiltakozás ellenére hamarosan mégis elnyerte a magántanárságot, Bőke azonban csak az önkényuralom felszámolása után.

Az orvostudomány s általában a természettudományok művelői körében nem maradtak visszhang nélkül a nemzetközi tudományos fejlődés által felvetett világnézeti kérdések. Moleschott, Vogt, Büchner nagy vitákat kiváltó mechanikus materialista munkái nálunk többek között az idegrendszer szellemi tevékenységéről értekező Pólya Józsefre hatottak. A marosvásárhelyi kollégium neves tanára, Mentovich Ferenc, aki 1849-ben az önvédelem ügyét a nagyváradi hadianyaggyárban önként vállalt kétkézi munkával is támogatta, az 1860-as években materialista érveléssel szállt vitába az általa túlhaladottnak minősített nézetek hirdetőivel. Az *új világnézet* címen 1863-ban kiadott könyvét azonban a cenzúrahivatal elkoboztatta.

Rendkívül gyorsan reagált a magyar tudományos élet a korszerű ter-

² Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 335.

mészettudományos fejlődélmélet megszületésére. Kiemelkedő tudománytörténeti tény, hogy Jánosi Ferenc már 1860-ban ismertette a *Buda-pesti Szemle* hasábjain Darwin előző esztendőben megjelent alapvető művét. Az elkövetkező években helyet kaptak a hazai sajtóban Rónay Jácintnak, a honvédsereg száműzetésbe kényszerült tábori papjának a darwinizmusról szóló Londonból küldött tanulmányai, amelyek 1864-ben már megtöltöttek egy Pesten kiadott, testes kötetet. Mindez korántsem volt véletlen. A magyar tudományos életet természettudósok sorának felismerései készítették elő az új befogadására, kiváltva az elavuló nézetek elkötelezettjeinek heves ellenállását. A geológus Szabó József, a reformkorban az Iparegyesületben tevékenykedő Nendtvich Károly, a madár-tant tudományos szintre emelő Petényi Salamon és életrajzírója, vele együtt a hazai őslénytani kutatások megalapozója, Kubinyi Ferenc külföldi eredményeket is közvetítő munkássága tette képessé a magyar természettudósok legjobbjait a darwini fejlődélmélet jelentőségének a gyors érzékelésére.

A magyar tudományos élet egykorú jellegzetes ellentmondása volt az, hogy nemcsak az értékmentő, hanem a dogmáktól tudatosan szabadulni törekvő és az újnak kaput nyitó tudósok jelentős része sem egy szakmának az elkötelezettje, hanem sokkal inkább a tudományosságnak s az általa is polgárosítani remélt nemzet felemelése ügyének „mindenese” volt. A természettudósként említettek közül például a börtönviselt Kubinyi Ferenc, aki függetlenségi nézetei miatt a tudományos közélet irányítói által üldözötnnek tekintette magát, nemcsak őslénykutatással és geológiával, sőt régészkedéssel és tudománytörténettel foglalkozott, hanem részt vett a Konstantinápolyba hurcolt Corvinák felkutatásában és visszaszerzésében is. A száműzött Rónay Jácint, aki olyan fontos szerepet játszott Darwin tanainak megismertetésében, hadmérnöki tankönyvet készített az emigráns magyar tisztek továbbképzésére, kötetnyi „jellemrajzot” írt angol színészekről, tanította Kossuth gyermekeit, és segédkezett Széchenyi Londonba csempészett kéziratának kiadásában. Az eredetileg kémikus Jánosi Ferenc, Darwin első hazai ismertetője pedig, aki 1849-ben a nagyváradi löpörgyárban dolgozott, majd rövid fogság után Nagykőrösön tanárkodott, nemcsak szakmájába vágó tankönyveket írt, illetve fordított, hanem az esztéta és történész Salamon Ferencsel együtt *A gőzgép* főcímű gyűjteményben ismertette a „legújabb” találmányo-

kat. Sőt az 1860-as években lefordította J. S. Mill *A képviseleti alkotmány* című művét, és *Alkotmányok Könyve* címmel megjelentette az első átfogó magyar nyelvű nemzetközi alkotmánygyűjteményt.

4. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A természettudományok művelői csak közvetetten kerültek kapcsolatba a politikai, sőt jó részük csak áttételesen a nagy világnézeti kérdésekkel. A társadalomtudományok terén, az irodalmi és művészeti életben azonban bonyolult küzdelem bontakozott ki az eltérő magatartásbeli normák és politikai nézetek, illetve a különböző áramlatok képviselői között. Az az óriási megrázkódtatás, amit a forradalom és leverése jelentett, az elnyomó és csábító hatalom jelenléte, sőt beavatkozása, a kulturális viszonyokat jellemző ziláltság, a nemzetközi tudományosság új eredményeinek hatása, a hazai igények feltáruló sok ellentmondása, s végül de nem utolsósorban az alkotók eltérő társadalmi és politikai kötöttségei magyarázzák a gyakorta éles összecsapásokat és azt is, hogy az érdelemes küzdelem korántsem kiforrott irányzatok között s nem mindig a nyílt színen ment végbe.

A társadalomtudományok közül a történetkutatás eredményei iránt nyilvánult meg a legnagyobb érdeklődés. A közönség felfokozott igénye azonban nemcsak kedvezően hatott a történetkutatás fejlődésére, hanem sokban nehezítette is szakszerűsödését, a történeti anyag módszeres feldolgozásának elhatárolását a szépirodalmitól, a tudományos követelmények érvényesítését az esetleges szempontoknak alárendelt, illetve a csak közönségsikerre törekvő publicisztikaiak helyett. Különösen az 1850-es évek második felétől kezdve a folyóiratok, sőt napilapok egész sora ontotta a történeti anyagot, s nagy számban jelentek meg történeti forrásgyűjtemények, feldolgozások is. A közönség zöme a történésztől még nem kívánt többet „a dicső múlt” vigasztaló képeinek felidézésénél. Sokan beérték vélt vagy valóságos párhuzamok felismerésével, s csak kevesen igényeltek ennél többet: a történelem menetének magyarázatát. Az időálló értékek sorába tartozik a *Monumenta Hungariae Historica* két sorozatának, az okmánytárakat közreadó *Diplomataria*-nak és a magyar történetírás korai művelőinek munkáit közkinccsé tevő *Scripto-*

res-nek a megindítása 1857-ben, a főleg önéletírásokat adó *Magyar történelmi emlékek* megjelentetése, a kisebb forrásközléseknek is helyet biztosító *Magyar Történelmi Társulat* kiadott kötetek, s mellettük kora középkori, török kori, illetve erdélyi történelmi források kiadványsorozatai. Mindennek a létrejötté elsősorban Szalay László, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Mikó Imre és mások, köztük a gyűjtött anyagukat az emigrációból hazajuttató Horváth Mihály és Simonyi Ernő érdeme volt.

Alapos kutatómunkára épült Teleki József gróf nagyszabású alkotása *A Hunyadiak kora Magyarországon (1852–1856)*, amely befejezetlensége ellenére indokoltan lett egyik bázisa a hajdani „fénykor” iránt oly magasra csapó érdeklődés kielégítésének. Messzebb menő célokat tűzött maga elé az 1866-ig emigrációban élő Horváth Mihály. A korábbi összefoglaló művét alaposan bővítve kiadott, 6 kötetes *Magyarország történelmében (1860–63)*, még inkább a reformkor politikai küzdelmeit tárgyaló *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig (1864)* és a forradalmi időszakot feldolgozó *Magyarország függelenségi harcának története (1865)* című Genfben kiadott munkáiban magyarázatot igyekezett találni az események alakulásának menetére, és igazolását adni azoknak a haladó társadalmi és nemzeti törekvéseknek, amelyeknek maga is elkötelezettje volt. S tette ezt olyan emelkedett előadásban, amelynek meglevenítő erejét közvetlén élményei csak fokozták. Forrásfelhasználása azonban a száműzetés viszonyai között kényszerűen korlátozott maradt. Minden bizonynyal ez is egyik oka annak, hogy úttörő reformkori munkásságához mérten is az 1860-as években készült műveiben háttérbe szorult a gazdasági-társadalmi tényezők alakulásának figyelemmel kísérése. Munkakörülményeinek és szubjektivitásának is nagy szerepe volt abban, hogy kortörténeti írásai korántsem maradtak visszavetítésektől mentesek. Elsősorban politikai jelentősége volt Irányi Dániel *Magyarország forradalmának politikai története 1847–1849* című, Ch. L. Chassin francia íróval együtt 1859–60-ban Párizsban franciául kiadott munkájának. A bécsi forrásokból táplálkozó torzításokkal szembeszállva törekedett a reformkori fejlemények logikus következményének tekintett magyar forradalom céljainak és menetének tisztázására. Nemcsak a Habsburg-hatalom, hanem az aulikus magyar arisztokrácia szerepének is határozott bírálatát adta. A történetek egyik legfőbb tanulságaként az együtt élő népek összefogásának szükségességét hirdette.

Szalay László is a száműzetésben kezdte meg, majd 1855-től itthon folytatta Magyarország összefoglaló történetének megírását. Halála 1864-ben, Rákóczi korának feldolgozásakor ütötte ki kezéből a tollat. Munkásságában az elérhető forrásanyag átfogására irányuló törekvés párosult a korszerű forráskritikával és a magyar történet fő tendenciáinak a vizsgálatával. Ő volt az első, aki a magyar történelem korszakolását nem a trónváltásokhoz kötötte, bár alkotmányjogi szemlélete folytán az általa zömben helyesen felismert fordulatok gazdasági-társadalmi meghatározóira csak korlátozott figyelmet fordított. Szalay – műve előszavának tanúsága szerint – a „lelkesekest óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretettel hazaismerettel”³ kívánta párosítani. Azzal, hogy illúziómentességre intett, mellőzhetetlen tudományos követelményt hangoztatott. Ez azonban hazatérése után politikai megnyilatkozásaiban annak a volt centralista körnek az álláspontjával ötvöződött, amely igyekezett elhatárolódni a feudális világ polgárra váltásával járó megrázkódtatásoktól.

Történészek egész sora kutatta a polgárosodás történelmi feltételrendszerének a kialakulását a magyar múlt gazdasági és társadalmi folyamaiban. Hunfalvy Pál 1850-ben már szinte programadóan szorgalmazta a társadalom- és a művelődéstörténeti kutatások fellendítését. Különös jelentőséggel bírt az, hogy a reformkori politikai küzdelmek idején fel-növő s az önvédelmi háborút többségében már végigharcoló történész-nemzedék java része a hajdani kiváltságosok múltján kívül ismerni kívánta a népet is, a hagyományosan kutatott országrészeken kívül az addig elhanyagoltakét is. Szoros összefüggésben azzal, hogy az Alföld népe 1848–49-ben minden korábbinál nagyobb politikai szerepet vállalt, a kapitalista fejlődés pedig ugrásszerűen növelte meg ennek az országrésznek a gazdasági és társadalmi jelentőségét, látott hozzá történészek sora múltjának a kutatásához. 1856-ban a Nagykőrös művelődési viszonyait vizsgáló Szabó Károly és Szilágyi Sándor kiadta a 18. században élt Balla Gergely nagykőrösi bíró krónikáját a Lugossy Józseffel együtt szerkesztett, de az 1860-as években elakadt *Történelmi emlékek a magyar nép közséi s magán életéből* című sorozat első köteteként. Hornyik János városi jegyző és levéltáros 1860 és 1866 között jelentette meg a *Kecskemét város története* négy kötetét. Még 1866-ban is azzal indokolta azonban, hogy

³ SZALAY LÁSZLÓ, Magyarország története. I. Lipcse, 1852–1859. V.

a „kuruc-világ” története még nincs megírva : mert a történelem, mint növény a szabad légben, csak szabad sajtó hatálya alatt virul. Sokat nem szabad, sokat nem merünk, sokat nem akarunk megírni.”⁴ Haan Lajos feldolgozta Békéscsaba mezőváros történetét, Gyárfás István megkezdte járszági és kunsági, Pesty Frigyes pedig délvidéki kutatásait. Révész Imre és Szabó Károly új alapokra kívánták helyezni a sokak által művelt helynévgyűjtést, felismerve – többek között – a tulajdonviszonyok megörökítődését is a helynevekben. Az ismételten fogságba vetett Pesty Frigyes az 1860-as években az ország egész területére kiterjedő, a helynevekhez kapcsolódó néphagyományokat is rögzítő gyűjteményt hozott létre, de kiadására nem nyílt lehetőség. Ráth Károly és Wenzel Gusztáv a városfejlődés vizsgálatának, az ipar- és bányászattörténet kutatásának új útjain indultak el. Révész Imre debreceni lelkész az eszmetörténeti fejlemények társadalmi meghatározottságának egyes elemeire is felfigyelt.

Az olvasóközönség horizontjának szélesedését, tájékozottságának realisabbá tételét szolgálta, hogy megszaporodott a külföldi filozófusok, történészek, politikai írók, közgazdászok magyarra fordított műveinek száma. (Korántsem korlátlanul azonban. E. Renan nagy művét, a *Jézus életé*-t már megjelenése évében, 1863-ban lefordították magyarra, de az önkényuralmi hatóságok menten be is tiltották.) Nagyon fontos volt, hogy a magyar olvasó útleírásokból ismerkedhetett más népek, távoli földrészek lakóinak körülményeivel, s képet alkothatott magának annak a világ-nak a fejlődéséről, arányairól, erőviszonyairól, amelyben élt. A hagyományos „honismeret” is egyre erőteljesebben differenciálódott, s lehetőséget nyújtott a konkrét összevetésekre. A földrajz- és néprajztudomány önállósodása mellett különös jelentőségre tett szert ebből a szempontból a statisztika fejlődése, amely a leíró, regisztráló eljárástól – mindenekelőtt Hunfalvy János, Konek Sándor, Weninger Vince és Keleti Károly munkásságának eredményeként – eljutott az adott állapotok számszerű rögzítését, idő- és térbeli viszonyításukat alapkövetelménnyé emelő tudományos módszerek alkalmazásáig. Kautz Gyula *A nemzetgazdaságtan elmélete és története* (1858–60) című német nyelvű művében nem elégedett meg a különböző közgazdasági elméletek bemutatásával, hanem roppant

⁴ HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város története oklevéltárral. IV. Kecskemét, 1860–1866. 216.

tényismeretére támaszkodva nyomon követte kialakulásuk menetét, sőt foglalkozott létrejöttük társadalmi feltételeivel is. A későbbi elmélettörténeti kutatás Kautz feldolgozásából ismerte fel H. H. Gossen-ben a szubjektív értékelmélet, konkrétan a határhaszon-elmélet előfutárát. Horn Edét, a száműzött zsidó táborigazgatót, aki páratlan publicisztikai tevékenységet folytatott Magyarország önrendelkezésének biztosítása érdekében, az európai közgazdasági viszonyokat elemző francia és német nyelvű tanulmányaiért több vezető francia és angol tudományos társaság választotta tagjai közé. A jogtudomány legjelentősebb korabeli alkotásai államjogi vonatkozásaik folytán közvetlenül a politikai fejleményekhez kapcsolódtak. Itthon sokáig visszhangtalan maradt a távollétében halálra ítélt Kornis Károly portugálul 1858-ban és 1860-ban, németül 1862-ben kiadott, a polgári házasság bevezetése mellett érvelő családjogi munkája, amely következetes liberalizmusa miatt került egyházi indexre.

A művészettörténeti és régészeti kutatómunka önállósodásának folyamata ebben a korszakban bontakozott ki. Rómer Flóris bencés tanár, akit öt esztendei börtönbüntetéssel sújtottak, kiszabadulása után sok irányú, mindinkább a régészetre összpontosuló tudományos munkát végzett. Kutató és szerkesztő tevékenységének oroszánrésze volt a magyar régészet szaktudománnyá emelkedésében. A száműzetésbe kényszerült Henszlmann Imréné az építészettörténet elméleti kérdésével foglalkozó munkássága Párizsban is nagy figyelmet keltett. Az 1860-as években Magyarországra hazatérve a középkori egyházi műemlékek számbavételében, feltárásában és megmentésében játszott vezető szerepet Ipolyi Arnold kanonokkal együtt. Ipolyi a néprajzi kutatómunkát cserélte fel a művészettörténetivel, miután Csengery megsemmisítő kritikával sújtotta korszerű etnográfiai módszerrel megközelített, valóságelemekből és a tudományos követelményeket valóban nélkülöző, ábrándokból egybe-
szőtt magyar mitológiáját.

Átütő sikert aratott a tudományos szemlélet a nyelvészetben. Reguly Antal korábbi kutatási eredményeinek felhasználásával Hunfalvy Pál a magyar nyelv finnugor eredetének megdönthetetlen bizonyítékait tárta fel. Az 1860-as években adott számot első közép-keleti útjáról Vámbéry Ármin, aki a magyar nyelv török-tatár rokonságának indokoltan vitatott koncepcióját vallotta ugyan, de kibontakoztatója lett a világhírű magyar orientalisztikának. A magyar nyelv értelmező szótárának cédulaanyagát

129. A széchenyi fürdő

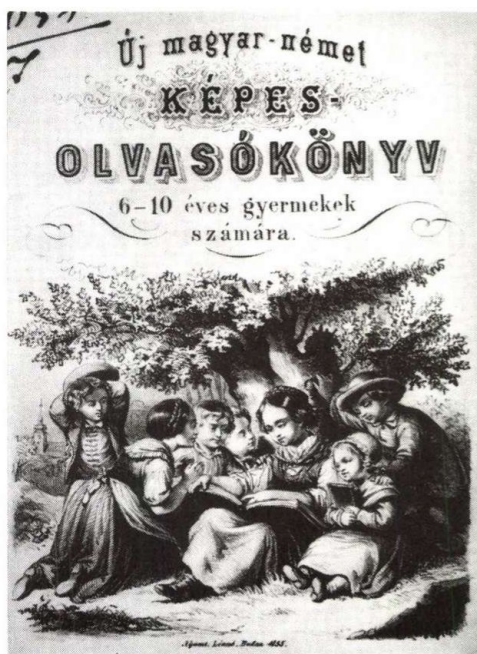

130. Vidéki kórház 1854-ben

131. Tanyai iskola 1855-ben

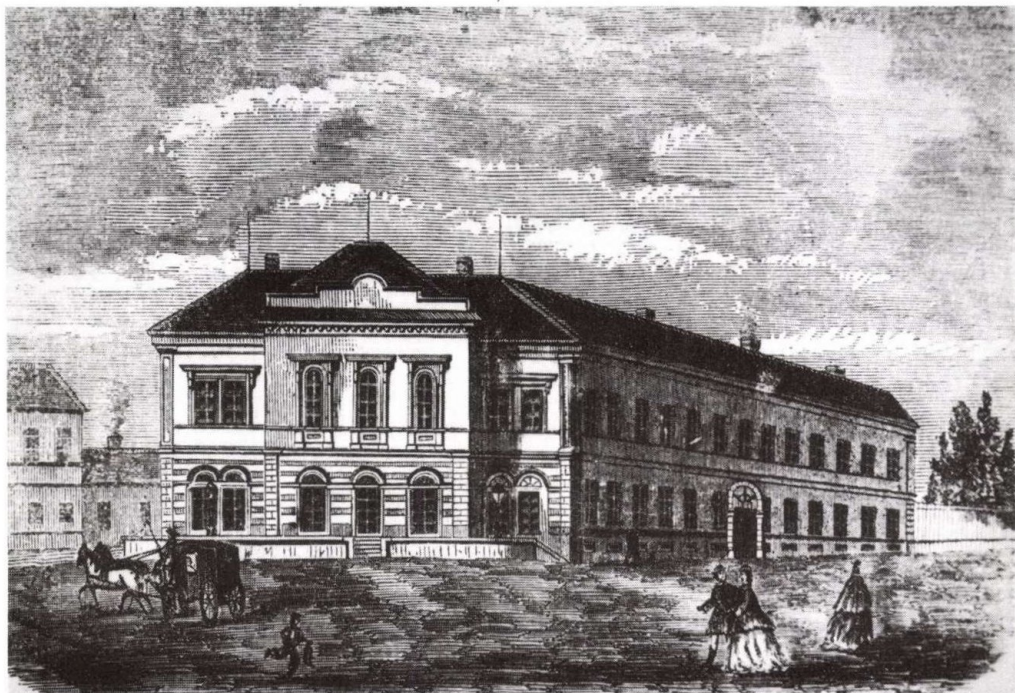

132. Tankönyv 1855-ből

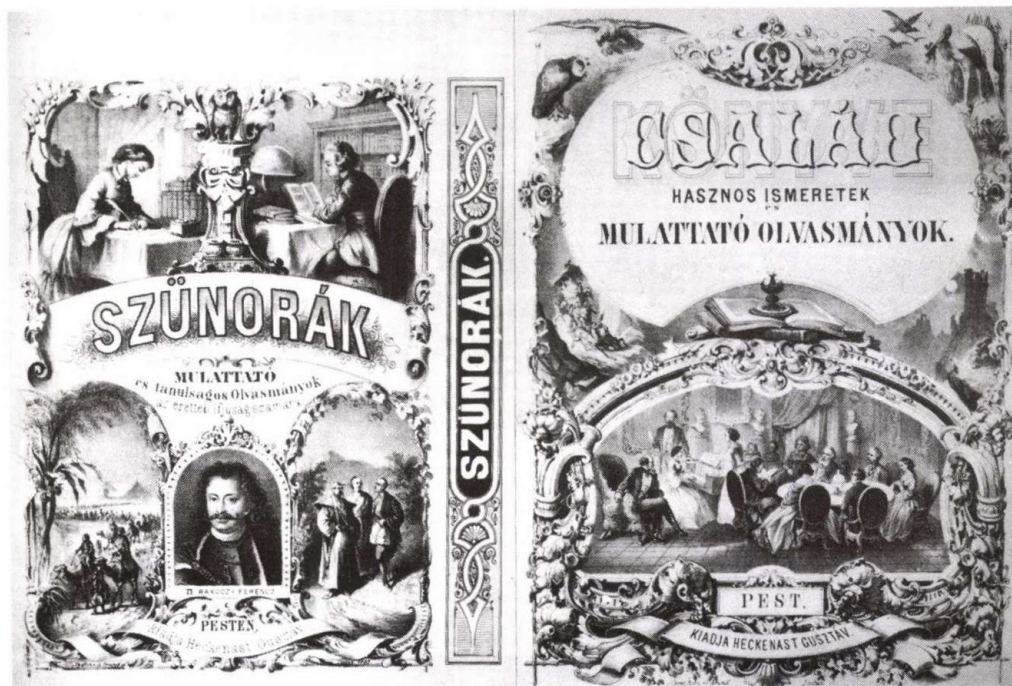

133. Erdélyi szász tanító

134. A kaposvári új gimnázium 1864-ben

135. Szórakoztató olvasmányok az ifjúság és a felnőttek számára 1863-ból

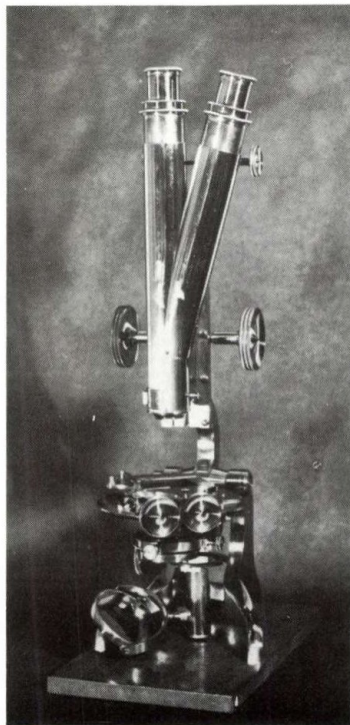

136. A pesti egyetem orvosi karának professzorai 1863-ban. Állnak (balról jobbra): Diescher János, Wagner János, Arányi Lajos, Semmelweis Ignác, Lippay Gáspár, Lenhossék József, Jendrassik Jenő András, Nedelko Demeter, Linzbauer Ferenc, Wachtel Dávid, Stockinger Tamás. Ülnek: Zlamál Vilmos, Sauer Ignác, Rupp János, Balassa János

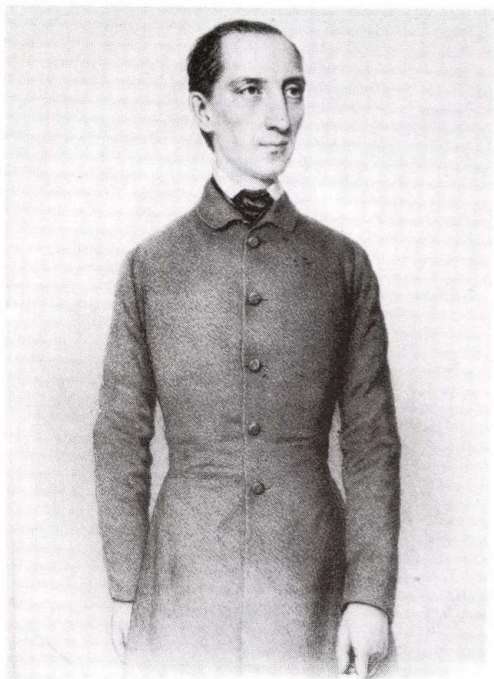

137. Semmelweis Ignác

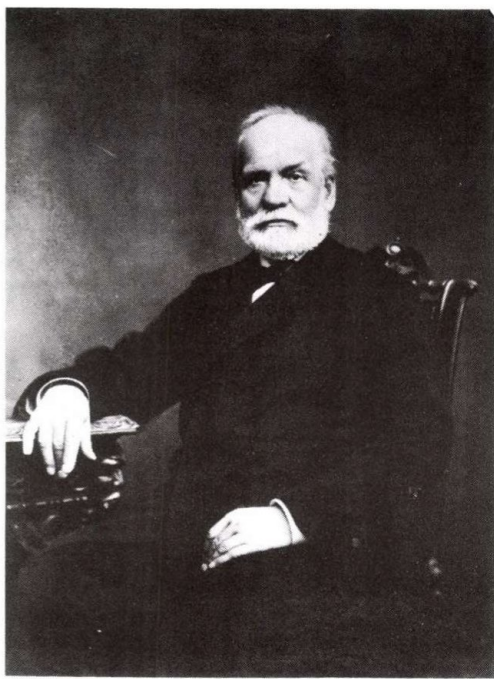

138. Than Károly mikroszkópja

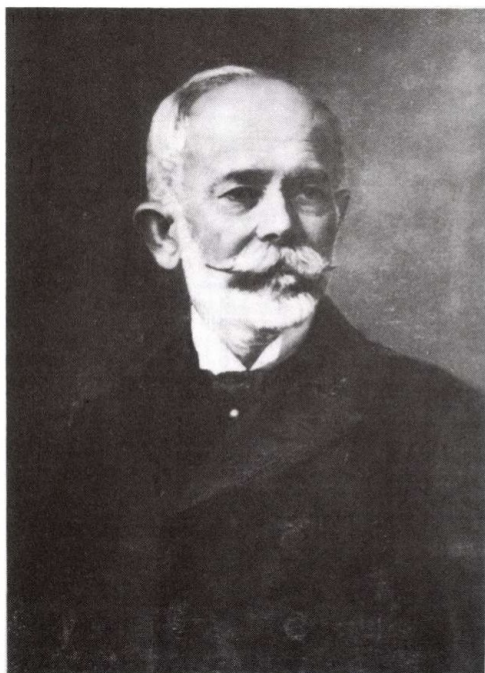

139. Ipolyi Arnold

140. Hunfalvy Pál

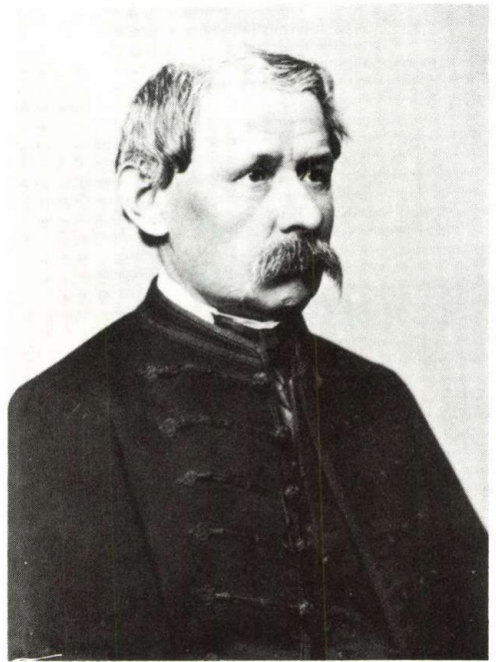
141. Szabó József

142. Jedlik Ányos

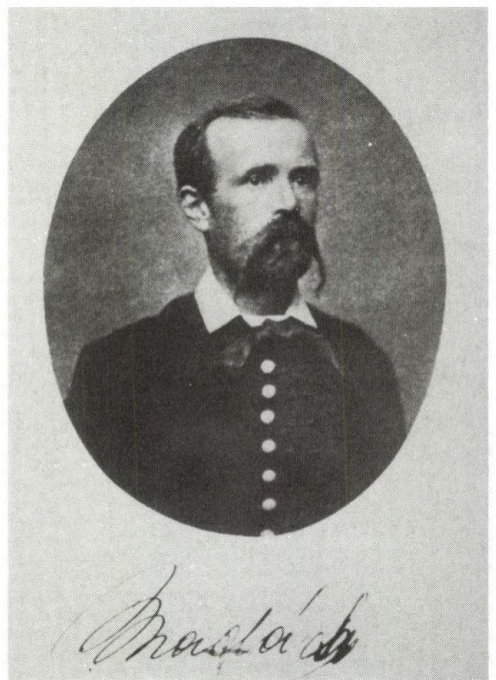
143. Vörösmarty Mihály

144. Arany János

145. Jókai Mór

146. Madách Imre

147. Fátyol Károly együttese

148. Mosonyi Mihály

149. Reményi Ede hegedűművész

150. Than Mór: *Újjoncozás* (1861)

151. Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása* (1859)

élete kockáztatásával, s végül fogságbüntetés árán mentette meg 1849-ben a szabadságküzdelmet szóval és tollal töretlenül támogató bencés Czuczor Gergely. Szerkesztőjének kálváriája, illetve a pénzügyi támogatás hiánya miatt a szótár csak nagy késéssel jelenhetett meg. Utolsó kötetei Fogarasi János közreműködésével az 1860–70-es évek fordulóján láttak napvilágot.

Az egykorú hazai filozófiában tudománytörténeti jelentőségre az a küzdelem emelkedett, amelyet Erdélyi János folytatott az „egyezményes” filozófia ellen. Hetényi János még a reformkorban az ellentétek harcát hirdető hegeli tanítások ellensúlyozására konstruálta eklektikus elemekből a maga módszerét, amely a filozófia feladatát az abszolút harmónia feltételeinek felismerésében és megteremtésének előmozdításában látta. Szontágh Gusztáv ezt a filozófia nemzetivé tételének követelményeivel egészítette ki. „Egyezményes” filozófiájukat többek között arra hivatkozva minősítette követendő eszmerendszernek, hogy szerinte a magyarság létkérdése az egyezkedés az élet minden területén. A nemzet élethalálharcát fenntartás nélkül támogató Erdélyi *A hazai bölcsészet jelene* (1857) című könyvében szembeszállva érvelésükkel nagy határozottsággal emelte ki, hogy ellentétben az irodalommal és a művészetekkel, amelyeket a nemzeti jelleg gazdagít, a tudományos tevékenység csak az általános, nemzetközi érvényű igazságok felismerésére irányulhat.

Erdélyi mint irodalomtudós is több irányú küzdelmet vívott. *Egy századnegyed a magyar irodalomból* (1855) című tanulmányában, amely a magyar irodalom 1830 utáni fejlődésének átfogására törekedett, elsősorban Toldy Ferencsel polemizált. Toldy, aki a reformkorban hervadhatatlan érdemeket szerzett irodalomtörténetírásunk tudományos szintre emelésében, az abszolutizmus korában jelentette meg összefoglaló műveit. Munkássága mellett a konzervatív körökkel fenntartott kapcsolatai révén a Tudományos Akadémia titkáráként, majd a pesti egyetem professzoraként óriási befolyással rendelkezett a hazai szellemi életben. Nagy jelentősége volt tehát annak, hogy Erdélyiben cáfolóra talált Toldynak az a tétele, amely a magyar irodalom „fénykorának” a Kazinczytól Vörösmartyig terjedő időszakot minősítette, s hozzá mérten hanyatlásnak a reformkorit. Erdélyi az irodalom történetére a hegeli fejlődésméleletet alkalmazva stíluskorszakok egymásra épülését mutatta ki, s közülük az 1840-es években uralkodóvá vált „nép-nemzeti” irányzatról bebizonyí-

totta, milyen sokoldalúan gazdagította irodalmunkat. Az irodalmi népieség s a Petőfi-életmű elismertetéséért vívott küzdelemben Erdélyi korántsem tagadta meg más irányzatok létjogosultságát. Sőt „nép-nemzeti” álláspontjával nagyon is össze tudta egyeztetni a kíméletlen harcot a Petőfi-epigonok népieskedése ellen. Erdélyi, aki már a reformkorban példát mutatott a néphagyományok módszeres feltárásában, nemcsak újabb közmondás- és népdalgyűjteményeket adott közre, hanem elméleti munkássága révén is egyik legfőbb ösztönzője maradt a magyar és az együttélő népek folklórja kutatásának. (A népköltészet értékeinek gyűjtésében mindenekelőtt Kriza János erdélyi unitárius püspök szerzett elévülhetetlen érdemeket székelyföldi gyűjteményével, de számtalan népdalt, balladát, közmondást, népmesét mentett meg az enyészettől – többek között – Ács Károly, Arany László, Ballagi Mór, Greguss Ágost, Szelestey László, Székely József és Szini Károly is.) A kormányzat által megbízhatatlannak tekintett és a sárospataki főiskolára szorult Erdélyi Jánosnak arra azonban nem nyílt lehetősége, hogy az irodalmi életben közvetlen irányító szerephez jusson.

Az Erdélyiéhez sokban hasonló, sőt az övével kölcsönhatásban álló küzdelmet folytatott Gyulai Pál is Toldy szűkkeblősége ellen Petőfi és Arany irodalmi elismertetéséért, s ugyanakkor az epigonizmus sekélyességének kimutatásáért (*Petőfi Sándor és lírai költészetünk*, 1854). De Gyulainál felfokozódott az Erdélyinél jórészt a cenzúraviszonyok miatt jelentkező egyoldalúság Petőfi értékelésében. A tájfestő, a leíró költészet remeklőjét, a családias hangulatok lírikusát ünnepelte csupán, s fenntartással kezelte romantikus szenvedélyességét, még inkább demokratizmusát és forradalmiságát. Gyulai nagy felismerései (Katona *Bánk bán*-jának és Vörösmarty irányt szabó szerepének értékelése) nagy tévedésekkel társultak. Így a romantika leegyszerűsítő megítélése, ami megmutatkozott Vörösmarty-elemzéseiben is és kiteljesedett a Jókai elleni támadásaiban, továbbá Vajda János és az 1860-as években jelentkező, kísérletező kedvű fiatal írónemzedék ledorongolása, mert eltértek az általa helyesnek tartott normáktól, különböztek az egyoldalúan eszményített Arany Jánostól. (Maga a nagy költő korántsem volt ilyen szűkkeblű. Fórumot igyekezett biztosítani a Vajda Jánosért rajongó fiataloknak, a mindenkialdú küzdelmeikben oly tragikus gyorsasággal felőrlődő Zilahy Károlynak és Imrének, Bajza Jenőnek és Reviczky Szevérenek.) Gyulait politikai, társadalmi

és fontos irodalomtörténeti kérdésekben, így a romantika megítélésében és a tragikum értelmezésében kialakuló nézeteik azonossága közelítette a volt centralista csoporthoz.

Gyulai Pál, Csengery Antal és a hozzájuk csatlakozók jól ismerték és méltányolták annak a rohamnak a jelentőségét, amellyel a romantika megtörte a tartalmatlanná vált, formaőrzővé merevedett klasszicizmus uralmát. Kritikájuk mégsem csupán az önkényuralom korában eluralkodó utóromantikus álpátosz és színpadiasság ellen irányult, hanem a demokrázizmus és forradalmiság ellen is, amely nálunk – leginkább a franciával és a lengyelrel egybecsendülő módon – a reformkorban kibontakozó romantika legfőbb tartalmát adta. Ugyanakkor nyilván nem ismerték fel azt, hogy a romantikaellenesség korántsem csupán a realizmusnak nyit utat, hanem a forradalmi romantika lendületétől lúdbőröző nyárspolgár nyugalmas harmóniakra, sőt idillre való vágyakozásának is. Főként politikai szemléletükkel függött össze korántsem önálló, de sajátosan formált tragikum-értelmezésük, amelyet irodalomtörténetírásunk sokoldalúan elemzett már. Az erény (az adott esetben a reformtörekvések általuk is helyezett előmozdítása) szerintük tragikus vétséggé válik, ha szenvedélytől hajtva (s ezzel bélyegezték Kossuthék politikáját), a realizálhatón túlmutató célokra tör. Ez szükségszerűvé teszi bukását. Ezt a tételt Gyulai olyan dogmatikusan érezte igaznak, hogy tagadta a mártírként, vagy áldozatként való elbukás tragikumát, tehát minden olyan bukását, amelyben a legyőzött nem önmaga vétkéért bűnhődik. Amennyire önigazoló volt az 1848–49-ben félreálló, illetve mérséklő politikát folytató centralistáknak ez az elmélete, annyira léegyszerűsítő is volt alkalmazása a magyar fejleményekre, hiszen Kemény röpirataival összhangban igaztalanul vádolta „forradalomcsinálással” a polgári átalakulás reformkori előharcosait. Elmulasztotta annak a megválaszolását, hogy kínálkozott-e egy, a megjárt úttól eltérő és sikeresebb út választásának tényleges történelmi lehetősége. Emellett konkrét politikai vonatkoztatásában ez a felfogás semmibe vette annak az elismerését, hogy a tragikus vereség ellenére a lefolyt küzdelem tette visszahozhatatlanná a régi, feudális rendszert, s befalazhatatlanná az új világra tört kaput.

A volt centralista kör új erőkkel társulva nemcsak az irodalomtudomány, hanem az egész hazai szellemi élet legjelentékenyebb szervezett csoportosulása lett. Kezébe kerültek a vezető pozíciók az újjáalakult

Akadémián, a Kisfaludy Társaságban, közvetlenül és közvetve befolyásolták a tudományos egyesületek, a szerkesztőségek és kiadók egész sorát. (1867-ben erre hivatkozva vágta oda Kemény Zsigmondnak nyílt levelében az elkeseredett Vajda János, hogy az 1860-as években „minden jövedelemforrásból kifogyva hazai közintézményeinknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök klikkjének egy-egy boldog sinecurába helyezett ... alakja magasodott föl előttem kárörvendő, ádáz mosollyal”.⁵) Vezető szerepüket korántsem csupán kivételes felkészültségüknek és egyedülálló szervezethezességüknek, még kevésbé megnyilatkozásaik vitathatatlanságának köszönhetnék. Élre kerülésükben nagy szerepe volt annak is, hogy ők voltak azok, akiket a közvélemény még el tudott fogadni a hatalom által az irányító posztokra engedettek közül. Az önkényuralmi viszonyok között számukra megnyílt pozíciószerzési lehetőségek biztosították annak a bázisnak a kialakítását, amelyen a belőlük formálódó, a kulturális élet irányítását az 1860-as években magához ragadó „irodalmi Deák-párt” hegemoniája felmagasodott.

5. A SZÉPIRODALOM

Csak költők, közülük is csupán a legnagyobbak rendelkeztek azzal a képességgel, hogy alkotásokban fejezzék ki a remények kiteljesedésének azt a gyászraválását, amit 1849 hozott. A forradalmi kormányzat oldalán a végnapig kitartó Vörösmarty Mihály rekedt, a sorssal perbeszálló, Göргеire átkot szóró, egy kis reményért „velejét-vérét” kínáló hangja (*Átok, Emlékkönyvbe*, 1849) bizonyult képesnek a teljes azonosulásra a roppant élménnyel (*Előszó*, 1850). Torz figurának, a vén cigánynak (*A vén cigány*, 1854) vonója szólaltatta meg a legtisztábban az embertelen korszakban vergődő lélek húrjait. A forradalom és önvédelmi háború eszméit, értelmét soha meg nem tagadó, soha nem kisebbítő Vörösmarty a lezajlott küzdelem minden iszonyatát felidézve is egy új, tisztító viharban látta a feltételét annak, hogy ismét „ünne” derüljön a világra.

Arany János szemérmes fegyelmelmezetség mögé rejtette zokogását (*Leté-*

⁵ Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rendezte: BARTA JÁNOS és SERES JÓZSEF. Bp. 1972. 299.

szem a lantot, 1850; *Ráchel*, 1851; *Ráchel siralma*, 1851). Bensőséges hangulatú verseiben (*Fiamnak*, 1850; *Családi kör*, 1851) a továbbélés feltételét jelentő belső egyensúlyért vívott küzdelme tükröződik. A kor ellentmondásos, zaklatott hangulatát idéző balladasort a helytállás szelleme hatja át. Őszinteségét az értelmiséget az önkényuralom kiszolgáltatásának megtagadására szólító *Szondi két apródja* (1856) és a Ferenc József iránt, magyarországi látogatása idején megkívánt hódolatot visszautasító költő személyes példaadását kifejező *A walesi bárdok* (1857) minden stílzátságot lebíró ereje tükrözi leginkább. *A nagyidai cigányok*-ban (1851) a nemzeti önbírálat hangja is felcsendül, de korántsem a küzdelem vállalásának a kritikája, sokkal inkább a vádemelés a „nemzeti hibákért”, amelyek a vereségben szerephez jutottak. Ezért is tör elő önkínzó zokogása a torz hahota mögül. Tanú rá a *Bolond Istók* (1850–73) önvallomása. A kitartás szükségességének a hirdetése az önkényuralom válságának idején reménységgel ötvözötten vált uralkodóvá Arany lírájában (*Rendülellenül*, *Kies ősz*, 1860; *Magányban*, 1861). A *Buda halála* (1863) a magyaréval azonosított hun nép bukásáért – mind 1848–49-re, mind az 1861. évi országgyűlés fejleményeire visszautaló kritikával – az egymással szembekerült vezéreket is hibáztatja, hiszen konfliktusukat tudja a maga céljai érdekében kiaknázni a szász Detre. A végzetes csapást azonban az önfeladás, a „német” házasság hozza. Arany, akit a kiegyezés útjára lépett „irodalmi Deák-párt” magához ölelt, a nemzeti önrendelkezés követelményeinek eszményítésével megőrizte szellemi függetlenségét.

A gyász, az elégikus panasz, a helytállásra való biztatás költője, Tompa Mihály őszinte versekben adott hangot patrióta érzelmeinek (*A gólyához*, 1850; *Levél egy kibujdosott barátom után*, 1851). A *Régi történet* és a *Forr a világ* (1861) az önkényuralom válságának dilemmáját jelzi: van-e ereje a nemzetnek sikerrel kecsegtető új küzdelem vállalására. Az *Új Simeon* (1862) az elmulasztott lehetőségek után is felújuló reménység verse, az *Ikarus* (1863) pedig a küzdelem minden áron való vállalására biztat. Felkiáltásának, „halandók, merjetek!” a visszhangját azonban már Tompa is szorongatóan bizonytalanának érezhette. A bujdosása idején halálra ítélt, majd börtönbe vetett, s az évtizedfordulón internált Sárosi Gyula költészetét nemcsak a borzongatót akasztófahumorról vegyítő, megrázó személyes élmények felidézése hatja át, hanem annak szilárd hite, hogy „egykoron” börtöne a „szabadság csarnokává válik”, bírját a

„legfensőbb törvényszék”, a „világtörténet” ítéli el, s a zsarnoksággal mindörökre leszámoló „nép” majd „ön fejére teszi a – koronát”. (*Bujdosó; Hol vagy Isten?* 1850; *Az Újépületben*, 1852; *Éjjel*, 1852–53). A múltra emlékeztető, helytállást hirdető közéleti lírikusok kórusából nem hiányoztak ugyan további, őszinte érzésektől áthatott, erőteljes hangok sem (Tóth Kálmán: *Előre*, 1859–60), de a „hazafias” verselők számolatlan serege a nagy költők emelkedettségét álpátosszal, szenvedélyességét üres színpadiassággal cserélte fel, s Petőfi népiességét, népieskedő „korhely lírává” züllesztette. A petőfieskedők dagályosságának riasztó mértékű közönség-sikerét csak ellentmondásosabbá tette, hogy vezéralakjuk, Lisztnyay Kálmán bizony nem átalította 1857 tavaszán megírni Ferenc Józsefhez az Arany által megtagadott hódoló verset.

A fiatal lírikusok új nemzedéke félig tudatosan, félig ösztönösen küzdött az epigonizmus ellen saját hangja és mondanivalója megtalálásaért. A pályakezdő Vajda János líráját nagyon is jellemzi az a küzdelem, amelyet a népiességen való túlmutatásért, az új életérzések őszinte kifejezéséért folytatott. Politikai költészetét nemcsak magas fokú átélés jellemzi (*Virrasztók*, 1855), hanem kivételes szenvedélyesség is telíti (*Visegrádon*, 1855), ugyanaz, amely politikai röpirataiban a nemzeti önbírálat dobpergésére váltott át, majd kijózanodva a bécsi politika megújulása iránti illúzióiból, sodró erejű kiegyezésellenes támadását hevítette (*Luzitán dal I–II.*, 1867–69).

A romantikus széppróza áradatából emelkedett ki Jókai Mór nemcsak tehetsége és közönségsikere révén, hanem azzal is, ahogyan a romantikát a realizmussal egybeszőve előre tudott lépni. A felszínesen megközelített történeti múltba (*Erdély aranykora*, 1851; *Törökvilág Magyarországon*, 1852–53), egzotikus körülmények közé (*A janicsárok végnappjai*, 1854) kalandozó regények után talált rá igazi témavilágára, a közelmúltra, amelyet saját tapasztalataiból, s a kortársak elbeszéléséből oly jól ismert (*Egy magyar nábob*, 1853–54; *Kárpáthy Zoltán*, 1854–55; *Szegény gazdagok*, 1860; *Az új földesúr*, 1862; *Mire megvénülünk*, 1865). Regényeiben a főhősök leegyszerűsítettége vérbő mellékfiguráknak, színes életképeknek, a társadalmi és természeti környezetnek valóságghú felidézésével párosult. Előadását nemcsak dúsan burjánzó mesevilága és a reformok útjára lépett nemesség iránti rajongása tette népszerűvé, hanem a realista meglevenítésnek ezek a tisztásai, és az a melengető bizonyosság is,

hogy regényeiben a győzelem többnyire a jók osztályrésze, de az erkölcsi elégtétel mindenképpen kijut nekik. A reménytelenségtől iszonyodó Jókai a vereséért jóvátétellel, az igaz ügy végső diadalával, még a hódítók meghódításának lehetőségével is vigasztalta, biztatta olvasóit s önmagát, mégpedig az átélésnek azzal az erejével, amit az őszinteség kölcsönzött legjobb írásainak.

Kemény Zsigmond a Jókaiétól nagyon is különböző világba vezette olvasóit. A lelki válságoktól gyötrött jellemek, a szenvedélyek által teremtett s a végzettől beárnyékolt tragédiák világába. Kemény tételeken is kifejtett tragikum-konceptiójának megfelelően, a bukást felidéző „vétség” természetes emberi tulajdonság, vagy éppenséggel erény túlhajtasaként jelent meg regényeiben. Sokkal nagyobb író volt azonban annál, semhogy tételének puszta illusztrálásával megelégedett volna. Regényeiben a hiteles lélekrajz a pontos, még a polgári erkölcs követelményeitől viszolygó arisztokrata bírálata sem mellőző társadalomrajzzal (*Férj és nő*, 1852), s a tragédiákat termő 16–17. századi viszonyokat hűen felidéző történetiséggel társult (*Özvegy és leánya*, 1855–57; *A rajongók*, 1859; *Zord idő*, 1862). Jókaival ellentétben került a történetietlen visszavetítések, s a letűnt korok olyan tényleges problémáit kereste, hőseinek olyan, a történeti valóságból táplálkozó vívódásait idézte fel, amelyek nem olcsó párhuzamot, hanem az átélés kivételes lehetőségeit kínálták a konfliktusokkal nagyon is terhes világban alkotó író és olvasója számára. Kemény művei ugyanakkor agitatív jellegűek voltak. Tragikus vétséget elkövető figurái azokkal a tulajdonságokkal, szenvedélyességgel és könnyelműséggel bírtak, amelyekkel publicisztikájában nyíltan és még sokkal inkább célzások formájában annyi leegyszerűsítéssel Kossuthék tevékenységét jellemezte. Aggályos felelősségérzettől áthatott, számítóbb, erkölcsi következetesség tekintetében amazoktól olykor még el is maradó szereplőket állított szembe velük, akiket azonban „reálpolitikájuk” hasznosabbakká tesz. Mindez összhangban volt a Deákhhoz csatlakozó centralisták önmegítélésével és azzal, ahogy saját politikájukat reálpolitikának minősítették. Kemény művei a végzetet, az elbukást elháríthatónak ítélve a politikai cselekvés értelmét hirdették. Ez nem volt lebecsülendő követelmény a passzivitás viszonyai között. Az 1862-ben megjelent *Zord idő* emlegeti egyedül elháríthatatlanként a külpolitikai „fátumot”, feltehetően annak jeleként is, hogy az önkényuralom válságá-

nak tapasztalatai után Kemény már szükségesnek érezte a reálpolitika követelményrendszerébe foglalni Magyarország „végzetes” nemzetközi elszigeteltségének, sőt kiszolgáltatottságának a számbavételét is.

Jókai romantikus regényeiben a realista részletek csak szigetekként bukkannak elő, Kemény szépprózája viszont alapjában realista, de romantikus elemekkel még jócskán átszövött. Gyulai volt az, aki hosszú ideig méltó folytatás nélkül maradt kisregényében következetesen érvényesítette a világirodalomban mindinkább uralomra jutó realizmus ábrázoló módszerét. Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857), annak a nemesnek a rekviemje, aki Gyulai szerint képtelennek bizonyult az új viszonyok új követelményeihez való alkalmazkodásra. Illuzionizmusából szükségszerűen következik bukása, amelyet csak fájdalmasabbá tesz az, hogy helyébe az „udvarház” jövőjét kétségessé tevő, német tisztből birtokossá vedlett veje kerül. Gyulai kisregényében is a Keményével közös tragikum-felfogás érvényesült. A hős a hagyományokhoz való ragaszkodás erényét mániákusan felfokozva kerül összeütközésbe a valósággal. Így veszte, amelyet maga okozott, ha fájdalmas is, de az adott gondolatrendszerben igazságosnak minősül.

Másként hatottak a korszak alapkérdései Madách Imrére. Kijárta a megpróbáltatások iskoláját: családjának négy tagja vált a véres küzdelem áldozatává, fogsága idején pedig házassága ment tönkre. De sohasem lépett a kompromisszumkeresés útjára, 1864-ben bekövetkezett haláláig kitartott a forradalmi vívmányok biztosításának, a nemzeti önrendelkezés megújításának követelése mellett. A *civilizátor* (1859) ez az „Aristophanes modorában” írt szatíra mindenekelőtt az önkényuralomnak a demagógiát bürokráciával ötvöző megvalósítóit és azokat ostromozta, akik az országnak a birodalomba olvasztása érdekében a nyelv és a szellem germanizálói lettek. A „civilizátor” legfőbb vétkének mégis az minősült, hogy valóságos értékek sárbatiprója és álértékek propagátora volt. Madách azonban nem elégedett meg azzal, hogy Bach szisztémáján verje el a port, hanem végigvágott mindazokon, akik eltűrték, hogy módszerét rajtuk gyakorolja. A nemzetiségieket azért róttta meg, mert – megítélése szerint – engedték félrevezetni magukat, a magyarságot szimbolizáló figurát pedig tunyaságáért, hiszen még a „civilizátor” kiűzését sem ő kezdeményezi, ha végül – összefogva a többiekkel – sikerre is viszi. Madách egykorú lírája s közvetve szatírája is jelzi, mennyit kételkedett a tömegek

ítélőkéességében, elvhűségében, helytállásában. Ez a kétely, amely ott feszült már a reformkor politikai vitáiban is, a nagy hazai és európai meg-
rázkódtatások, nem kevéssé a francia események nyomán, ahol az új, a
bonapartista zsarnokság a tömegek segítségével jutott hatalomra, fontos
helyet kapott Madách gondolatvilágában. Eszmeiségének mélységét és
gazdagságát tekintve, a 19. század magyar szépirodalmában egyedül-
álló műve, *Az ember tragédiája* (1859–60) a „jó” és „rossz”, az „isteni” és
az „ördögi” alapkonfliktusából indul ki. A gazdag történeti és utópikus
példatáron végighaladó előadás elsősorban annak elfogadtatására törek-
szik, hogy az Ember, a „jó” elkötelezettje akkor tölti be végzetes rendel-
tetését, ha megküzd a történetileg változó társadalmi, sőt természeti erők
által újra és újra szolgaságba vetett, neki mártírsorsot juttató tömeggel
a felemelkedést szolgáló eszméért. Míg a *Tragédia*-nak a történelem me-
netének ismeretében a fajfenntartás biológiai parancsa ellen is lázongó
Ádámja számára csak a végszavak – „Mondottam, ember, küzdj és bízva
bízzál!” – transzcendentális üzenete ígér sikert, Madách következő műve
már az ellentmondás feloldásának lehetőségét példázza. Az önkényura-
lom válságának kiteljesedése idején írott *Mózes*-t (1860–61) áthatja a fel-
szabadulás, a nemzeti önrendelkezés valóraváltásának a reménye. Erre
és az érdekegyesítés koncepcióját is magában foglaló 1848-as eszmék
iránti hűségre mint a felszabadulás alapkövetelményére a dráma közvet-
len egyértelműséggel utal. Mózes azzal válik „nagy emberré”, hogy ma-
gáévá teszi szolgasorba taszított népe ügyét. De a népet hosszú elnyoma-
tása, a „szolgaság s álművelődés mérgé” alkalmatlanná tette az „isteni
törvények” rendelkezéseinek teljesítésére. Így válik Mózes feladatává a tör-
vények megőrzése, míg felnő az új nemzedék, amely a szolgasorsúak gyá-
vaságától, ingadozásától menten képes arra, hogy eleget tegyen a küldet-
ését hiánytalanul betöltő „nagy ember” végakarátának, s az öröklött
törvényekre építse szabaddá váló hazája jövőjét. Korántsem reményte-
len tehát, hogy a nép a felemelkedés eszméit magáévá tegye – summázó-
dik a *Tragédia* zárszavaival messzemenő összhangban Madách álláspontja
a *Mózes*-ben – ha a „nagy ember” tragikus sorsával is dacolva küzd értük
véglehetőleg, elfogadva immár azt is, hogy „nép nélkül népet nem boldo-
gíthat”.

6. A MŰVÉSZETEK

A hazai és a külföldi értékek terjesztésében a könyvkiadás és a sajtó mellett szerephez jutott az előadóművészet is. A hatósági korlátozások ellenére az állandó színházak és a vándortársulatok száma – átmeneti megtorpanás után – fokozatosan növekedett. A klasszikusok (Shakespeare 9 műve szerepelt a Nemzeti Színház önkényuralom alatti repertoárjában) s a kedveltebb romantikus drámák mellett játszottak már társadalmi színműveket és szalonvígjátékokat is. Az önkényuralom válságának kellett elkövetkezni ahhoz, hogy Katona *Bánk bán*-ját csonkítatlanul adhassák elő. A közönség nagy lelkesedéssel karolta fel a magyar műveket, mind a helytállásra buzdító történelmi darabokat, mind a népszínműveket, de az igényes színműkritikától eltérően korántsem mindig téve kellő különbséget a veretes érték és a hatásvadászó giccs között. A színészek zöme is a könnyű sikereket hajszolta, csak kevesen éltek a jellemábrázolás kifinomult eszközeivel. Lendvay Márton és Egressy Gábor mellett nőtt fel többek közt Feleki Miklós, Szigeti József, utóbbi mint népszínműíró is (*A vén bakancsos és fia, a huszár*, 1855) nagy elismerést aratva és Szerdahelyi Kálmán, aki színészeink közül elsőként tanulmányozta mélyrehatóan a nyugat-európai előadóművészetet. A politikai ellenállás szelleme hatotta át a vándorszínészből átmeneti időre budai színigazgatóvá emelkedett Molnár György tevékenységét. Jókainé Laborfalvi Róza, Prielle Kornélia és más élvonalbeli színésznők ünneplése még szinte észrevétlenné tette a pesztonkától a markotányosnőig minden szerep vállalására serdülő leányként az életben is rákényszerült Jászai Mari és a színészcsaládban nevelkedett Blaha Lujza színre lépését a korszak végén.

Az alkalmi előadóestek szavalatain, népszerű élőképein kívül az ének- és zeneszámok megválasztását is gyakran befolyásolták a nemzeti ellenállás szempontjai. A debreceni kollégium kórusa előadóestjét évről évre Verdi *Nabuccó*-jának panaszenekével zárta. De a többség nem volt ennyire igényes. Soha nem ismert divatja lett a „magyar nótának” nevezett műdalnak (táncstermekben a csárdásnak), s az ellentmondó indulatok „sírva vigadásba” torkollása is ennek a korszaknak lett a jellegzetessége. Ugyanakkor a gordonkaművészetéért nagyra értékelt Fátyol Károly, az 1849-ben honvédhadnaggyá kinevezett Sárközi Ferenc, a külföldre is szerződtetett Patikárus Ferkó és más cigánymuzsikuskok tovább is fejleszt-

tették a verbunkos zenét magyar népi elemekkel is vegyítő műzenét. Jellegről az azt tévesen cigány népzeneének minősítő Liszt Ferenc munkája (*A cigányokról és a cigányzenéről* – franciául 1859, magyarul 1861) nyomán sok előítéletet is felszínre hozó vita keletkezett. A zsidó népzeneészből előadóművésszé fejlődött Reményi Ede, aki száműzöttként az angol udvart és az amerikai közönséget is meghódította, majd hazai hangversenyein a Petőfi-szobor alapjának java részét „hegedülte össze”, virtuóz átirataival (*Repülj fecském, Ezt a kerek erdőt* stb.) aratta legnagyobb – Arany János értelmezése szerint – a nemzet élniakarását is tanúsító sikereit.

A zenei élet a reformkori bázison fejlődött tovább. A Pest-budai Hangászegylet és az 1853-ban alakult Filharmonikusok Egyesülete rendezte a hangversenyeket a Lloyd-épületben, a Nemzeti Múzeumban, majd az 1860-as években felépült Vigadóban. Mozart és Beethoven mellett nagy közkedveltségnek örvendtek a romantikusok, elsősorban a magyarként számon tartott Liszt, a *Rákóczi-induló* miatt is igen népszerű Berlioz, s viszonylag igen korán műsorra kerültek a Wagner-zeneművek is. Liszt *Rákóczi-induló-jánál* (*XV. rapszódia*, 1853) és a magyarság mellett hitet tevő, de mereven programszerű *Hungaria* (1854) című szimfonikus költeményénél sokkal inkább a *Les Préludes*-del (1848–50), illetve a *Dante- és Faust-szimfóniákkal* (1855–57) adott hangot annak az érzelmi viharzásnak, amely a régi világ újjáformálódását kísérte. Népszerűek voltak Mosonyi Mihály őszinte érzésektől áthatott kantátái (*A tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben*, 1859 stb.) és operái, mindenekelőtt a *Szép Ilonka* (1860), de nagyobb siker koronázta Erkel újrajelentkezését. Reformkori művének, az 1850-es években csak megcsónkítva előadható *Hunyadi László*-nak a bemutatója után tizenhét esztendővel, 1861-ben állította színpadra újabb operáját, a *Bánk bán*-t. Az 1860-ban alapított *Zenészeti Lapok* szerkesztője, Ábrányi Kornél emlékeit felidézve némi túlzással azt írta róla, hogy a „hazafiság, kitartás, s lelkesedés” ébrentartójaként „hatalmasan pótolta az erőszakosan ... elnémított politikai szónoklatokat”.⁶ Az olasz és magyar stíluselemeket pompás egységbé ötvöző zenedrámát le is szorították az operaszínpadról, ahová évek múl-

⁶ ID. ÁBRÁNYI KORNÉL, Erkel Ferenc élete és működése. Kultúrtörténelmi korrajz. Bp. 1895. 121.

tán térhetett csak vissza, s akkor is csak alkalmi vendégként. Erkel korszakot záró operája, a Szigligeti Ede szövegkönyvére komponált *Dózsa György* (1867) viszont sok hajdani híve számára is ünneprontónak tűnt a koronázás fényes esztendejében. Hivatalos elismerésre mindenesetre sokkal inkább számíthattak Liszt nagy énekkari művei, az 1865-ben bemutatott *Szent Erzsébet* oratórium és a *Koronázási mise* (1867) amelyekben a zenei romantika gátszakító ereje patetikus szárnyalásra váltott át.

A zenéhez hasonlóan a történelmi téma és a romantikus kifejezőmód uralkodott a képzőművészetben is. A festők közül a fiatal Székely Bertalan (*II. Lajos holttestének megtalálása*, 1860) és a pályakezdő Benczúr Gyula (*Hunyadi László búcsúja*, 1861) kitűnő felkészültségükkel, de az akadémizmustól korántsem mentes elégikus ünnepélyességükkel arattak nagy közönségsikert. A nemzeti gyász és az önkényuralom elleni tiltakozás történeti képekbe vetített festői kifejezőmódjára leginkább a Párizsban az emigrációval kapcsolatba kerülő Madarász Viktor talált rá. Lényegre törő előadása művészi eszközökkel, fény- és árnyjátékkal (*Hunyadi László siratása*, 1859), illetve bravúros szerkesztéssel (*Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben*, 1864) biztosította a színpadiasságot is feledtető drámai hatást. Előbbi képe a magyar képzőművészet addigi legjelentősebb sikereként a párizsi Salon nagy aranyérmét érdemelte ki. Madarász korszakzáró művében – Erkelhez hasonlóan – Dózsához nyúlt vissza, akit képének feliratában „a szabadság hőséne és mártírjának” nevezett (*Dózsa György*, 1867).

A Barabás Miklós által már korábban magas szintre emelt arcképfestészetet Székely Bertalan (*Önarckép*, 1860), Madarász Viktor (*Thierry Amadé történetíró*, 1864) és Györgyi (Giergl) Alajos (*Deák Szidónia*, 1861) a realista elemeknek mind több teret engedő új értékekkel gyarapították. Lotz Károly pusztai életképek festőjeként jelentkezett, majd a történeti és életképeket festő Than Mórral együtt a Vigadó freskóinak egész sorát készítette el. A cselédsorba süllyedt mesterember fiaként szerzett valóságismeret tette lehetővé Jankó János számára, hogy típusalkotó rajzaival sokban hitelesítse az élclapok anekdotáit. A pályakezdő Munkácsy Mihályt is mindenekelőtt az élet valóságával való szoros kapcsolata, majd francia tanulmányútja segítette abban, hogy átgázolva a késő romantikus színpadiasságon már pályakezdőként a realista előadáshoz közeledjen.